

Пет.
2116

МИХАЙЛО КИРИЧЕНКО

851
Фтор

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
УСТРІЙ ЗАПОРІЖЖЯ

(XVIII СТОРІЧЧЯ)

ДВОУ

ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР“

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МАНІЛОВ

МИХАЙЛО КИРИЧЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
УСТРІЙ ЗАПОРІЖЖЯ

(XVIII СТОРІЧЧЯ)

ДВОУ

ВИДАВНИЦТВО «ПРОЛЕТАР»

Дар дов. Ф. Г. Петруня

МИХАЙЛО КИРИЧЕНКО

СОЦІАЛЬНО - ПОЛІТИЧНИЙ
УСТРІЙ ЗАПОРІЖЖЯ

(XVIII СТОРІЧЧЯ)

ДВОУ

ВИДАВНИЦТВО «ПРОЛЕТАР»

ХАРКІВ

1931

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літописі українського друку», «Картковій репертуарі» та інших покажчиках Української книжкової палати

Пет.
2116

Дніпропетровське, друкарня
Ім. 25-р. ВКП Поліграфтресту

811070

Українська бібліотека № 1341/4 з 9/11 1930 р. 5^а др. прк. Тираж 5.000 пр.
Ост 364 А6

ПЕРЕДМОВА

Книжка ця з'явилась у наслідок нашої праці на семінарі катедри історії України Інституту Марксизму - Ленінізму. Вона є лише спробою марксистського опрацювання питання про характеристику соціально - політичного устрою Запоріжжя, а тому, звичайна річ, може мати цілу низку хиб. Тільки брак нової літератури про Запоріжжя примусив нас друкувати цю роботу.

Користуючись з нагоди, висловлюю подяку товаришам, що внесли поправки до нашої праці підчас обговорення її на семінарі.

Михайло Кириченко.

9 березня 1930 р. Харків.
У. І. М.-Л.

* * *

ІСТОРІЯ Запоріжжя має свою особливу долю. Легенди не як продукт народної творчості, а як витвір зачарованих об'єктом дослідників — оповили ранню історію Запоріжжя густим туманом, що в ньому зникають для ока дійсні риси об'єктів: ніби мова мовиться не про XVI-XVII століття з усією властивою їм силою документальних свідоцтв, а про якубудь добу рун чи ієрогліфів¹⁾. Так говорила про історію Запоріжжя Єфименко¹⁾.

З цією вдалою характеристикою старої історичної літератури про Запоріжжя треба цілком погодитись, лише додавши те, що сама то Єфименко пішла, як це ми побачимо далі, — цим же таки шляхом, шляхом ідеалізації запорізької романтики, оповиваючи далі «туманом» запорізьку дійсність.

Не можна скажитись на те, що Запоріжжя не має про себе літератури: не залишилось воно пасинком у наших істориків, але майже

¹⁾ Єфименко. — Історія українського народу' вип. II, вид. 1922, стор. 54.

до всіх до них підходить оте зауваження, що зробила його Єфименко.

Багато про Запоріжжя написав академік Яворницький. Є його монографія — три томи «Історія запорожських казаків». В першому томі автор дає загальну характеристику Запоріжжю, а в другому та третьому — він викладає хід запорізьких подій, аж до останніх його часів. Є його ще «Запорожье въ остаткахъ старины» та «Вольности Запорожскихъ Казаковъ» і чимало статей та довідок по різних журналах.

Автор зібрав силу різних матеріалів та речей запорізької старовини, що є німі свідки про життя запорізького козацтва. Але оці дорогі сучасники минулого, часто єдині свідки, бувають для історії корисні лише при умові критичного підходу при їх використуванні. А цього авторі часто бракувало. Такі відомості, як оповідання Розсолоди, мають вартість, як матеріал загально-ілюстративний, що доповнює документи і не можна ним користуватися як віригідними документами, як це робить автор.

Яворницький мало займається аналізом Запоріжжя, як соціального явища. А де він, хоч мимоволі, пробує виявити ступінь соціального розвитку Запоріжжя, то й там робить помилки. На його думку, запорізьке товариство «представляло собою таке-же «народоправство» на Юге России, но только в более широкой степени развития, какое представляло собою «народо-

правство» во Пскове и в Новгороде, на севере Руси; что делал вечевой колокол на Севере, то делали литавры на Юге»¹⁾.

Порівнювати Запоріжжя XVIII століття, цей торговий вир, де збігалась торгівля Західньої та Східньої Європи і Малої Азії, де була організована армія, де була централізована влада — з Новгородом, або Псковом XIV-XV століття з їхнім вічем, цим модернізованим залишком колишнього слов'янського племінного побуту²⁾, і ставити поміж ними знак рівності або тотожності, — це значить говорити справжній нонсенс.

За другого ветерана історії Запоріжжя треба вважати Скальковського. Колезький асесор «наместника Новороссийского Края» з аматора по збиранню матеріалів про український степ та про його автохтонів — запоріжців — виріс на відомого історика. По гарячих слідах, зразу ж після трагічної смерті Запоріжжя, автор почав розшукувати різні документи та архіви за-

¹⁾ Яворницький. — Історія Запорожскихъ казаків, т. I, стор. 189.

²⁾ Віча — сходки. Ради в своєму історичному розвитку мали два періоди. Перший — племінне віче, де розв'язувались питання того чи іншого слов'янського племені («думали поляне о дани хозарам»). Ці віча існували на Русі до середини XIII століття. Потім зі зростом князівської сили були знищені князями й цим самим і був усунений контроль віча над діяльністю князя. Так було у Київській, Волинській та Галицькій землях. Другий період — віче міське. В містах Пскові, Новгороді, де з розвитком торгівлі зроста торгівельна класа віче залишилося в руках останньої засобом боротьби

порізького козацтва. Одні цілі, другі як мишачі недогризки вихватив Скальковський з-під брудних ніг російського торгового капіталу, на аверсі якого було написано «просвещение», а за цією мішурою стирчали зуби російського купця та дворянина, з його випробованими методами колонізації та експлуатації.

Питання місцевих культурних надбань, питання місцевих історичних пам'яток мало обходило царського офіцера, купця й поміщика. Все гинуло під навалю російського абсолютизму.

З цього агломерату царських вандалів ясною фігурою постає А. Скальковський. На його заслугу треба записати наявність великих матеріалів про Запоріжжя, які до нас дійшли або у формі невикористаних ще й досі архівів, або у формі робіт Скальковського. Основна його робота «Історія Новой Сѣчи» і багато інших, як от, скажемо, «Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго Края», для нас тепер можуть служити документами. Його роботи цінні, як фактичний матеріал.

з князівською владою. Вона — саме оця торгова аристократія — через віче обмежувала й керувала діяльність князя в бажаному для себе напрямі. Отже, віче тут було політичним органом, торгової аристократії і мало схожість з старим слов'янським вічем лише по формі («новгородцы бо изначала, и смоляне, и кияне, и полочане и вся власти яко же на думу на вече сходятся; на чом же старейшины сдумают, на том же пригороды станут») (Б. С. Э., т. X., стр. 575 — 577. «Вече»).

Назвати праці Скальковського соціальною історією запорізького козацтва не можна. Не пробував він подати історію Запоріжжя у всебічному висвітленні. Не вільний він і від великоросійської тенденційності у висвітленні так окремих фактів, так і всієї історії Запоріжжя в цілому. Не міг Скальковський стати вище за самого себе. Царський чиновник, хоч і культурний та вчений, не міг дивитись на дійсність інакше, як дивився «дух времени». Як він міг інакше цінувати запоріжців, як не «витязей православнаго вѣроисповѣданія отъ крови Русской». Запоріжці, на думку Скальковського, є лицарі, яких «Провидініе» призвело боротись за православну церкву. «Это не могло быть иначе, — каже автор: — причина учрежденія военныхъ братствъ въ Палестинѣ, въ Германіи и Испаніи — могущество мусульманское, угрожавшее цѣлости христіанскаго міра не только существовало, но и, продолжая усиливаться, оставалось столь предпримчивымъ врагомъ всей Европы, какъ и прежде. Только опасность угрожала съ другой стороны. Уже не на самой святой землѣ, не Франціи, не Испаніи страшны были турки, или вассалы ихъ татары, но всѣмъ славянскимъ народамъ, живущимъ отъ Дуная до Волги»¹⁾.

Варто дещо сказати про роботу Антоновича «Виклади про козацькі часи на Україні». Хоча

¹⁾ Скальковскій. — Історія Новой Сѣчи. т. I, стор. 102, вид. 1846.

вона уваги самому Запоріжжю приділяє якраз найменше, але вона характерна й оригінальна уже тому, що автор намагається по-філософському обгрунтувати «запорізький демократизм».

На думку автора, кожному народові властива якась «провідна ідея». Так, наприклад, «у великоросійського народу провідною ідеєю був завжди абсолютизм», а у польської нації «провідною ідеєю ми бачимо принцип демократичного аристократизму». «Українському народові, що сидів між польським та великоросійським, прийшовся до типу третій принцип широкого демократизму... Отся провідна ідея вельми рельєфно позначилася в Козаччині, а ще виразніше зреалізовано її в життю Запорізької Січі»¹⁾.

Ми не знаємо, чи треба критикувати цю ідеалістичну схоластику. Її неспроможність сама собою настільки ясна, що не вимагає з нашого боку заперечення. Шукати причини козацького демократизму в природних властивостях українського народу, або вважати цей демократизм якимсь абсолютом, наданим звідкільсь зверху, нам здається спробою аж надто наївною й ненауковою. Генезу довжини Запорізького очкура доведеться таки шукати в історії української культури та в історії культури запорізьких сусідів. Не вправ очкур з Марса.

¹⁾ Антонович. — Виклади про козацькі часи на Україні, 1912, стор. 3.

В кінці своєї роботи автор сам заперечує своєму принципіві провідної ідеї, бо довелось йому з самою провідною ідеєю широкого демократизму попрощатися. Автор з жалем констатує, що «український нарід побачив, що й Запоріжжя може помилятися у своїх вчинках»¹⁾. Цебто, що й запорізький демократизм перетворився в проформу і вищі шари запорізького суспільства не відставали від своїх колег — старшин гетьманських і так само, як і ці останні, монополізували за собою «чини та маєтності».

Велике місце українському козацтву приділяє акад. Грушевський. VII том його «Історії України-Руси» — є не що інше, як історія українського козацтва. В «Ілюстрованій історії», в «Очеркахъ по історіі українского народа» й інших роботах автор також присвячує багато сторінок українському козацтву. Грушевський з усією категоричністю відкидає ті фантастичні гіпотези про генезу українського козацтва, початок якого старі історики виводили то від козар, то від кози, то від Чорних Клобуків. Автор вказує ґрунт, на якому зросло козацтво в своєрідних умовах життя українського народу.

Шляхетсько-магнатське господарство, пригноблюючи українське селянство, не лише привело останнє до розору. Було й так, що більш-менш заможні кола селянства, міщанства

¹⁾ Антонович. — Виклади про козацькі часи на Україні, стор. 213.

та дрібна шляхта, виверталися з-під тяжкої руки польського пана й утворювали новий тип господарства, сільсько-промислового зразку, а порожні землі українського степу приготували ґрунт для його розвитку. Тут, у степу довелось захищати це молоде господарство не лише з півдня, а й з півночі — від польського пана та російського дворянина.

Запорізьке господарство, а з ним і суспільство, виростало в окрему одиницю і набирало рис своєрідності, а в XVIII столітті Запоріжжя являло собою вже «окремий соціально-політичний організм»¹⁾. Коли так, то й розглядати Запоріжжя цих часів треба було в його своєрідності, в його окремішності, чого акад. Грушевський не робить. Історія українського козацтва й історія Запоріжжя у всіх його етапах в роботах Грушевського змішані докупи.

Тут вірно робить Єфименко, коли в своїй роботі «Історія українського народу» присвячує Запоріжжю окремі розділи. Ми наводили слова, якими почала писати Єфименко про Запоріжжя. Цілковито влучно вона кинула закид історикам, які захоплювалися козацькою романтикою й особливо запорізькою. Слід було чекати від неї зовсім іншого підходу, зовсім іншого висвітлювання запорізької дійсності, але, на превеликий жаль, вона пішла шляхом тих, кому докоряла.

¹⁾ Єфименко. — Історія Українського народу, випуск II, стор. 94.

Єфименко у запорізькім суспільстві, в його історії, вдачах, звичках і світоглядах — вбачає «окрушину якихось архаїчних життєвих форм». Все це «українська козацьчина винесла з глибин старо-українського життя і викохала на степовім дозвіллі»¹⁾.

Не могла Єфименко й тут стати вище над свої народницькі традиції. Ось чому вона не лише підкреслює архаїзм запорізького життя, його примітивізм, а навіть захоплюється ним. Саме козацтво, на її думку, це невідкорене селянство, що розвивалося поза утиском; «родное ему (селянству. М. К.) по происхождению, по вере, мировоззрению, одним словом, по всем особенностям психического строя»²⁾. Зпримітовані авторкою запорізькі соціальні та масткові взаємини були ідеалом для її народницьких поглядів. Тому то вона говорила, що козацтво «свободное лично, свободное имущественно, обладающее свободными орудиями — землями, р'ками и др. угодьями — для свободного труда, естественно всегда составляло высший идеаль для крестьянства»³⁾.

І це говорилося про XVIII століття, коли на одному полюсі запорізького суспільства були Калнишевські, Колпаки та Білецькі, які продавали за одним заходом по 14.000 овець, а на

¹⁾ Єфименко. — Іст. Українського народу, стор. 55, вип. II.

²⁾ Єфименко. — Южная Русь, т. II, стор. 36.

³⁾ Там само.

другому — козаки-нетяги, аргати, наймити, навіть невільники. Загалом — запорізька сіромаш, яку життя душило так, що вона «пускалась даже на грабежъ разнаго добра»¹⁾.

Для інших висновків, але з такою ж самою міркою підходить до запоріжжя російський історик, проф. Рожков. Поперше, він Запоріжжя розглядає на тлі загально-російської історії. На його думку, «Южно-руское казачество» виникло на «южной русской степи» в наслідок втечі посполитого селянства. Запоріжжя й було тою точкою, де осідало поспільство, «где примитивные условия хозяйства... разбойничья торговля... примитивная демократическая безурядица представляли собою тот золотой век, который всякому крестьянину рисуется позади, на заре истории»²⁾.

Десь у Росії гомонів життєвий прогрес, кликотіло життя у всіх його формах, а на обрії, як клаптики хмарок, в дикому степу, у високій тирсі, густому очереті Дніпрових лиманів бродив напівдикун, напівлюдина — запорожець. Таким здавався запорожець Рожкову. «В общем и целом, — каже він, — хозяйство Запорожья в течение всего времени его существования носило на себе печать той примитивности, какая нами наблюдалась в период

¹⁾ Эварницкий. — История запорожскихъ казаков, стор. 213.

²⁾ Рожков. — Русская история в сравнительно-историческом освещении, 1928, т. IV, стор. 26.

дофеодалный, в эпоху родового и племенного быта»¹⁾.

Справжня ідилія! На Дніпрових землях життя перевернулося догори дном. Тут тепер жили не слов'яни, а їх 20 — 30 коліно — запоріжці, а жили вони тим самим племінно-родовим життям, яким жили їхні предки тисячу років тому.

Це називається «історія в сравнительно-историческом освещении».

Коли запорізьке господарство «носило печать» доби племінного господарства, то цілком логічна є та думка, що на Запоріжжі не було клас. Автор у цьому місці робить наголос і прямо говорить: «запорожское общество и войско, «товариство», было слабо расчленено, примитивно в своем устройстве... едва ли можно признать мнение, что в зимовниках жило особое «запорожское посполитство»: классового расчленения в Запорожьи не было и быть не могло»²⁾.

Така концепція історії Запоріжжя на руку Петрові I-му, Катерині II-й і всьому російському абсолютизму. Бо хіба можна йому закинути якісь обвинувачення в тому, що він зруйнував Запорізьку Січ, коли там було племінне, примітивне господарство. Експансію російського торгового капіталу на південь треба тоді визнати прогресивним явищем, бо невідомо ще, скільки б тривало дикунське життя на Запоріжжі, коли б

¹⁾ Рожков. — Русская ист. в сравнительно-историческом освещении, 1928, т. IV, стор. 35.

²⁾ Там само.

не вивів його на шлях прогресу російський торговий капітал. Такий погляд ясно відчувається в словах Рожкова, де він каже: «Противоречия между дворянской государственностью и примитивной казацкой вольницей вызвали желание Петербургского Правительства покончить с Запорожьем»¹⁾).

З найновіших спеціальних праць із історії Запоріжжя треба назвати роботи акад. Слабченка: «Соціально-правова організація Запорізької Січі» і «Паланкова організація запорізьких вольностей». Перша робота надрукована в збірнику «Праці комісії для вивчення іст. західньо-російського та українського права», вип. 3, 1927 р., друга, в той час, коли ми працювали над темою, була ще не надрукована²⁾).

В першій роботі автор поставив собі за мету дати характеристику соціально-правовим інституціям Запоріжжя. Провідна ідея цієї роботи це — державна суверенність Запоріжжя. При чому автор не пробує довести це, а говорить про державну суверенність Запоріжжя, як про річ безспірну. Ось що він каже: «Окрема територія й особливо, хоч би геть рідка людність, давали спромугу визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідни-

¹⁾ Рожков. — Русская история в сравнительно-историческом освещении, 1928, т. IV, стор. 40.

²⁾ Користувалися ми рукописним примірником, на що мали згоду автора. В нашій роботі посилання на окремі місця цієї роботи зроблені за сторінками рукопису.

кам, а й сучасникам, бо року 1616 з соймових промов запоріжжю «*aliam republicam faciunt*» (утворюють другу республіку)¹⁾).

Якщо піти таким шляхом, як пішов Слабченко, до шукання формальних ознак незалежної державності Запоріжжя, то їх можна знайти у кожній колонії, в кожній провінції, а може й в окремій губернії.

Своєрідність запорізького господарства, природні особливості, антагонізм поміж трьома частинами України: Лівобережжям, Правобережжям і Запоріжжям, періодична ворожнеча поміж ними, можуть скласти враження, що Запоріжжя було окремою державою, що Запоріжжя мало чим було зв'язане з усією Україною. Та не було цього насправді. Запоріжжя було складовою частиною України, з більшою чи меншою автономністю, часами з більшою, часами з меншою підлеглістю Україні та її політично-військовій владі. Досить навести такі дрібні факти, щоб побачити безсумнівну залежність Запоріжжя від українського уряду. 1676 р. наказний кошовий отаман Криловський прохав у гетьмана Самойловича «наказати», «гдѣ, на которомъ мѣстѣ стану нашему армейскому назначить зимованіе»²⁾).

¹⁾ Праці комісії по вивчанню західньо-російського права, 1917, вип III, Слабченко. Соц.-прав. орг. Січі, стор. 210.

²⁾ Слабченко. — Паланкова орг. запор. вольност., стор. 75.

А Калміуський полковий писар Петруша 1745 р., залишившись невдоволеним судовим вироком Коша, «приніс скаргу... на самий Кіш, обвинувативши його перед... генеральною канцелярією, котра й пропонувала Кошу переглянути ще раз справу Петруші»¹⁾.

В роботі «Паланкова організація запорізьких вільностей» акад. Слабченко займається аналізою господарських взаємин на Запоріжжі. Автор, в своєму дослідженні, не обмежується лише Січчю, а виходить і за її межі, на її периферію — в паланки, слободи та фобурги. Низку питань автор розв'язує вірно, інші ставить проблемами, а багато питань плутає, подає їх як мішанину, еkleктику. Докладніше про це ми спиняємось у нашій роботі далі, а тут лише скажемо про найголовнішу хибу цієї роботи — це про соціальну характеристику Запоріжжя. У Слабченка виходить, що Запоріжжя у XVIII столітті переживало добу феодалізму, а звідціля висновок, що й соціально-політичний устрій Запоріжжя в XVIII ст. був устроєм феодалним. Ось послухайте, як про це говорить Слабченко: «Старшина-феодалі ще не перетворилася твердо в клясу», «місцеві феодалі з бувших Січових отаманів не перебували десь в опозиції до паланкової старшини»²⁾. Автор, як бачите, запорізьку отаманію, яка сиділа в своїх зимовниках, називає феодалами.

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 61, 62.
²⁾ Там само, стор. 72.

Значить, звідціля можна робити висновок, що запорізький устрій в XVIII ст. був устроєм феодалним, або вірніше раннє-феодалним, бо запорізькі феодалі ще не перетворилися твердо в клясу, в таку клясу, щоб з неї склалася земельна знать»¹⁾. Ще більше кострубатою здається оця характеристика Запоріжжя акад. Слабченко, коли в нього ж таки, в другому місці, читаємо: «Гордий козак перетворився в спиртного перепродувача-транзитника. І в самій Січі жваво одоувалися жваві операції, звеніли грошима, шаруділи паперовими облигами, склали угоди на кредит. Січовий скарб часом обертався в банкову контору, а отаманія та «старики» — в рантє і лихварів»²⁾.

Не думаємо ми спинятися на так званих істориках Запоріжжя XVIII століття. До них належать: Мишецький, Міллер та Рігельман. Не зважаючи на те, що названі історики, як «служилые царські люди» упереджено підходили до Запоріжжя, як у кривому зеркалі відбивали запорізьку дійсність, їхні роботи для нас мають тепер велику цінність; їх ми можемо використовувати, як документи, звичайна річ. критично до них поставившись.

Розгляньмо тепер, як висвітлює Запоріжжя акад. Яворський. Він у своїх роботах синте-

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 61.
²⁾ Зап. іст.-філ. від. ВУАН, кн. XIX, 1928, стор. 104, Слабченко. — Запорізькі печатки XVIII віку.

тично викладає історію Запоріжжя у всіх його етапах. Починає він з початків запорізького життя, з часів війни у Подніпровських степах козацького ухадницького господарства. Причини появи у степу козаків і самого козакування автор шукає в середині польсько-магнатського ладу та фільваркової системи господарювання. Обценьки, які тиснули не лише кріпака, а й вільного селянина, міщанина, а часто й дрібного шляхтича, і були тією пружиною, що випихали ці шари людности на вільний степ, на ухадницьке господарювання. Далі, переходячи до характеристики запорізького хазяйства та соціального устрою, акад. Яворський припускає цілу низку нечіткостей та помилок. Так, візьмімо: «Козацькі господарства фактично й формально вільні були спершу від тієї підлеглости великим панським маєткам, вільні були не тільки на Запоріжжі, але й на його периферії. Організуючи себе на вільних степах, та ще й без фєвдальних обмежень та без фєвдальних привілеїв, вони являли собою вільні, фактично орендні підприємства, що вели своє господарство майже буржуазними засобами, об'єднані поміж собою подекуди обцинними традиціями вічевого порядку...»¹⁾ Що ми тут бачимо? З одного боку «общину з традиціями вічевого порядку», а з другого — «вільні від фєв-

¹⁾ Яворський Я. — Нариси з історії реп. боротьби на Україні, том I, 1927 рік, стор. 31.

дальних обмежень», «фактично орендні підприємства, що вели своє господарство майже буржуазними засобами». Одне твердження не лише суперечить другому, а є цілком протилежним. Поєднувати, а не протиставляти «общину з традиціями вічевого порядку» з «орєндними підприємствами» буржуазного типу, це значить говорити речі не продумавши, не критично підійшовши до них.

Не допомагає нічого акад. Яворському і його модернізації запорізької общини. В другому місці він хоче відрізнити її від общини «західних земель України» тим, що запорізька община була вільна від фєвдальних пут. «Тут вона — ця общинна система, — говорить Яворський, — не зв'язана з фєвдальним господарством українського або польського пана, утворила своє зразкове торгово-промислове вогнище на Запоріжжі, вогнище, зформоване на зразок військового комунізму, занесеного сюди таборитськими недобитками»¹⁾.

Отже ж, знову натрапляємо на гостру суперечність. Маємо — що община утворила, з одного боку, вогнище, зформоване на зразок військового комунізму, а з другого — «зразкове торгово-промислове вогнище». Як поєднати ці дві тези, знову незрозуміло.

Де автор починає говорити і про індивідуальне господарство на Запоріжжі, там знову

¹⁾ Яворський Я. — Нариси з історії реп. боротьби, т. I, 1927 р., стор. 31.

недооцінює він так розмір цих індивідуальних господарств, так і тенденції їхнього розвитку. . . . згодом з розвитком Запоріжжя.— читаємо «у Яворського,— біля її нутра на периферії почали з'являтися ще й індивідуальні, організовані на запорізьких та королівських землях хуторно-промислові господарства козацької знаті, господарства, вільні од широких експортних тенденцій шляхетського підприємства, зате тісно зв'язані в першу чергу з дрібним місцевим ринком»¹). Заперечувати відсутність експорту у запорізькому господарстві, значить одночасно заперечувати і наявність на Запоріжжі не лише великої (типу Калнишевського, Білецького тощо), а й середньої торгової буржуазії.

Виводити базу, що її мав «місцевий (запорізький. М. К.) торговий капітал»²) лише з широкого вільного внутрішнього товарообороту»³) це значить звести на нівець ролю Запоріжжя і як посередника в торгівлі Європи з Сходом і як постачальника худоби на європейський ринок.

Так, отже, в роботах акад. Яворського про Запоріжжя ми маємо цілу низку помилок мішанини, суперечностей, недоречностей. Тут ми побачимо, як лагідно між собою вживаються легенди про запорізьку общину, запорізький військовий

комунізм з вірними ствердженнями про суто буржуазний характер запорізького господарства, в основі якого лежали: товаро-промислові підприємства зимовчанського козацтва та посередництва торгівля з домішкою розбійництва і піратства—цими пережитками минулої діяльності запорізького лицарства.

Залишилося нам сказати про загальну характеристику, яку дає в своїх роботах Запоріжжю акад. Покровський. Автор не займався спеціальним дослідженням Запоріжжя. Він вводить лише йому відповідне місце в загальній схемі своїх робіт. Але та ясність, яка подається ним у соціальній характеристиці запорізького козацтва, мусить бути вихідною точкою для кожного марксиста—дослідника Запоріжжя.

Ми бачили вище, що в запорізькому козакові деякі історики вбачали прототип старої первісної людини, а в господарстві запорізькому—господарство натурального типу, на зразок слов'янського, або ліпшого іншого натурально-родового. Одні (Рожков) вважали, що такий анахронізм, такий застарілий спосіб господарювання, мусив був проковтнути російський торговий капітал; для інших (Єфименко) козацьке життя було ідеалом, до якого мусіла б прагнути вся людність. Така плутанина розбивається рішучою тезою Покровського, де він дає таку характеристику козацькому господарству: «Под именем «казаков» вы везде встречаете мелких земле-

¹) Яворський. — Нариси з історії рев. боротьби, т. I, 1927 р., стор. 30.

²) Там само, стор. 31.

³) Там само.

дельцев, очень напоминающих тогдашнего окранныго помещика и целыми рядами незаметных переходов связанных с земледельческим классом вообще»¹⁾). Який великий дисонанс відчувається між цією оцінкою запорізького козака й тією оцінкою, що її давали Рожков та Ефименко. Різниця в цих протилежних характеристиках Запоріжжя така велика, як між слов'янином доби Святослава й поміщиком XVIII століття. Запорізьке зимовчанське господарство, як і господарство старшинське на Гетьманщині, або дворянське в Росії, було господарством типу буржуазного, хоч розвиток його йшов з деякими відміннями. «Казак, как мелкий землевладелец, прониц, таким образом, за пороги, но здесь в этих нетронутых местах, он перемешивался еще с промышленником, вовсе, однако же, не походившим на горьковского босяка. Сеч была достойной представительницей мелкой казацкой буржуазии»²⁾).

Дикий степ, щоденна загроза нападу на молоде господарство, яке виростало внизу на Дніпрі, вимагали якогось захисту, якоїсь організації. Так запорожець поволі перетворився з хлібороба - промисловця у воюю. Так просто й ясно пояснює причини воєнізації запорізького козацтва акад. Покровський: «На окраине степи, откуда ежегодно появлялись татары, человеку естественно было быть военным: безоружный

¹⁾ Русская История, 1922, т. II, стор. 145.

²⁾ Там само, стор. 160.

человек здесь жить не мог, нужно было или отказаться от колонизации этих мест или итти сюда не только с сохой, косой и топором, но и с ружьем; ружье было так же необходимо эдешнему поселенцу XVI-XVII в. в., как и южноафриканскому колонисту XIX-го»¹⁾).

Таким чином, розглядати запорізьке козацтво, як якусь аномалію в соціальному розвитку, як якусь своєрідність, виключно належну лише українському народові, аж ніяк не можна. Запорізьке козацтво, як і козацтво донське — це були ті елементи, що вносили з собою на вільні землі новий спосіб господарювання, по-завданний лещат польського фєвдалізму, або російської барсько-панщизняної системи. Як багато спільного було між цими двома типами козацтва, між козацтвом запорізьким та донським, — прекрасно сказано у К. Маркса. Ось що він каже: «Русь тоді була поділена на дві держави: Москву та Литву. В обох половинах з'явилось козацтво. Тоді, як на півдні Русі утворилось славне Запоріжжя і дух козацтва розлився по всій Україні, відбувся такий же вплив люду з півночі на Дін. Україна з самого початку взяла участь в утворенні донського козацтва, про що свідчить мова теперішніх донських козаків, середня говірка між українською та російською мовою»²⁾).

¹⁾ Русская История, 1922, т. II, стор. 149.

²⁾ К. Маркс, «Стенка Разин». Журн. «Молодая гвардия», 1926 р., № 1, стор. 107.

Бачимо, що на Запоріжжі ті елементи, що виприснули з-під ярма польського феудалізму, починають творити новий тип господарства по своїй тенденції, передовіший, прогресивніший, з усіма ознаками товарового й грошового обміну. Сюди цілком підходить те зауваження, яке Ленін робив з приводу швидкого розвитку виробничих сил в Новоросії. Про це він говорив: «І в тих місцевостях Росії, де не було кріпацького права, де за рільництво брався вільний селянин (наприклад, в степах Заволжя, Новоросії, Північного Кавказу, які заселилися після реформи) розвиток виробничих сил і розвиток капіталізму йшли скоріше, ніж в центрі, переобтяженому кріпацькими пережитками»¹⁾. Хоч Ленін це говорив про пізніші часи, про ХІХ століття, але основне твердження, яке він тут висунув, а саме, що розвиток виробничих сил ішов скоріше там, де «не було кріпацького права, де за рільництво брався вільний селянин», для Запоріжжя залишається також у силі.

Оцей коротенький вступ, або вірніше — огляд літератури, зробили ми для того, щоб показати, яка є література з історії Запоріжжя і наскільки може вона тепер задовольнити нас.

¹⁾ Ленін, т. ІХ, стор. 445.

* * *

Найзручніше історію Запоріжжя хронологічно поділити на такі періоди: 1-й — від часів виникнення Запоріжжя до Хмельниччини, 2-й — від Хмельниччини до «зради» Мазепи й скасування Петром І Січі (1654 — 1709 р.), 3-й — Запоріжжя під Кримською протекцією (1709 — 1735 р.), 4-й — Запоріжжя під російською протекцією (1735 — 1775 р.).

Перший період найстаріший, найменше нам відомий, охоплює собою добу формування Запоріжжя.

Про походження козацтва і про утворення Запоріжжя є ціла низка гіпотез. Одні історики виводять родословну козаків від козар¹⁾, інші історики козацьку прабатьківщину шукають в Сідньові, що на річці Снові (біля Чернігова) «и отдоль происходили жилищами своими внизъ отъ Кіева по Днѣпру»²⁾. Ригельман вважає, що запоріжці, або козацтво взагалі, утворилось від домішки слов'ян з «пришедшими потомъ въ Украинну изъ Черкесской Кабарды, Черкассами, которые, смѣшавшись съ Украинцами, вообще проименовались темъ имямъ»³⁾.

Російський історик Татищев намагається довести, що козаків «предки были выходцы изъ

¹⁾ Ригельман. — Лѣтоп. повѣст. о Малой Россіи, стор. 1, ч. І.

²⁾ Там само, стор. 2.

³⁾ Там само, стор. 7.

Египта... и жительствовавали въ городѣ Цыркастѣ, по Христъ были въ законѣ христіанскимъ. Сему свидѣтельствуютъ и до нынѣ въ Большой и Малой Кабардѣ... каменные и прочіе христіанскіе знаки»¹⁾.

Мишецький початок запорізького війська виводить десь з 948 року. Мандрівник із Польщі Семен вибрав на лимані р. Бога місце для своїх промислів, «а именно для битія дикихъ козъ, кабановъ и прочей дичи и, будучи на оной кося одно лѣто, пришесть домой и какъ провѣдали тамошнее довольствіе его сосѣди, то предались ему болѣе человекъ ста, для оныхъ промысловъ, а оного Семена стали у себя имѣть атаманомъ... и прозвали ихъ козарами»²⁾. Далі він оповідає про те, як, набравши охочих з містечок Лисянки, Ведмедівки, Семен воював проти турок на боці грецького імператора³⁾.

Ми навели найхарактерніші варіанти про походження козацтва, перераховувати ж усі інші вважаємо за зайве, бо це значило б повторяти ті фантазії, на які багаті були старі історики щодо походження українського козацтва.

Ми не будемо виводити початок історії Запоріжжя ні від короля Августа Сигізмунда, ні від Степана Баторія, також не будемо вважати за початок Запоріжжя заснування якої-небудь

¹⁾ Ригельман. — Діптом. повѣст. о Малой Россіи, ч. 1, стор. 8

²⁾ Мишецький. — Історія о каз. запор., стор. 1.

³⁾ Там само, стор. 3 — 4.

із січей, чи то Хортецької, чи Базавлуцької, бо Запоріжжя не творилося в один день. Семен отаман, що його, згадують Мишецький і Ригельман¹⁾, як основоположника Запоріжжя, був не один. Такі Семені на протязі довгого часу з України ходили в степ, на лимани, на здобичництво, на «уходи», зразу, мабуть, поверталися після сезону додому, а потім уже обрали собі степ на постійне мешкання. Для захисту від негоди, від звірів та людей лихих, оті мандрівники й утворювали собі захисти січі. Скільки таких січей було, історія не знає, та навряд чи може знати. До нас дійшли вже відомості про ті січі, які набрали в степу чималого значіння, які по суті стали центрами адміністративного, і, коли хочете, господарського степового життя. Поволі навколо таких центрів відбувається консолідація степового населення, степ одривається від своєї пуповини, од України.

Отакими сторінками одкривається історія Запоріжжя. Ми не думаємо говорити про Запоріжжя, як про щось цілком незалежне, самостійне, ціле й окреме від усієї України, але треба все ж таки сказати, що, починаючи з XVII, а тим паче XVIII ст., життя запорізьке йшло іншими шляхами, як життя Гетьманщини. Запоріжжя виросло в таку одиницю, якою було Пра-

¹⁾ Ригельман. — Повѣствованіе о Малой Россіи. 2-1. Мишецький. — Історія о казакахъ запорожскихъ, стор. 1.

вобережжя, або Лівобережжя. Запоріжжя стало цілою одиницею складової частини: всієї України.

На перших порах запорізьке козацтво йшло в ногу з козацтвом городовим, вкупі з ним домагалося шляхетських прав у короля Баторія¹⁾, виконувало розпорядження гетьмана «и въ походахъ были послушны, когда ихъ спросять»²⁾. Але поволі тут відокремлюється запорізьке господарство від господарства Гетьманщини, а за ним відокремлювалася і запорізька влада. І в такій мірі, в якій було окремим запорізьке господарство, в такій — була окремою і політична організація Запоріжжя.

Хмельничина порвала ту тенденцію, по якій ішов до цього часу розвиток так України взагалі, так і Запоріжжя зокрема. Вихор революції скрутив, поламав і кинув геть отой намул, що осів був на українській землі у формі польського чи українського фільварку. Пройшло зрушення в господарському соціальному й політичному житті. Внутрішніх сил вистачило на те, щоб дати простір новим виробничим силам, і на те, щоб вразно заговорити про національну консолідацію. У цю хвилю були стерті межі між Правобережжям, Лівобережжям та Запоріжжям. У перспективі були накреслені контури національної єдності. Інша річ, що сил цих не вистачило, щоб закріпити досягнення, що їх придбала козацька

¹⁾ Эварницкій. — Історія запор. каз., т. I, стор. 421-422.

²⁾ Мышецкій. — Іст. о каз. запор., стор. 4-5.

революція. Поспільство, для якого наслідки революції були Данаєвим подарунком, мусіло зразу ж стати в опозицію до старшини козацької, а цим самим послабити сили останньої. Для того, щоб не позбутися матеріяльних привілеїв, довелося старшині зігнути спину перед Москвою.

Доба політичного розбрату, що зветься в історії України «рутною», є доба державної децентралізації, доба територіяльного шматування України. Запоріжжя мусило ставати знову на свої власні ноги, тим паче, що цьому сприяли й політичні обставини. 1667 року по Андрузівському миру Запоріжжя було поставлено в подвійну залежність від Польщі та Росії¹⁾, а це, власне, визначало певну незалежність Запоріжжя. На Січі почала зростати влада кошового атамана і більшої ваги почав набирати Січовий уряд²⁾. «Коли грізний Хмельницький I-й помер, з ним померло єднання Гетьманщини з Запоріжжям. Останнє почало жити незалежно, oprічно від України» — каже Слабченко³⁾.

Приборкавши до рук Гетьманщину, російський торговий капітал почав все ближче підступати й до Запоріжжя. В 1686 році по вічному мирові

¹⁾ Єфименко. — Іст. укр. народу, вип. II, 1922 р., стор. 59.

²⁾ Мышецкій. — Іст. о каз. запорож., стор. 12.

³⁾ Слабченко. — Соц. правова орг. Запор. Збірник праці комісії по вивченню історії права... 1927 р., вип. 3, стор. 270.

вобережжя, або Лівобережжя. Запоріжжя стало цілою одиницею складової частини: всієї України.

На перших порах запорізьке козацтво йшло в ногу з козацтвом городовим, вкупі з ним домагалось шляхетських прав у короля Баторія¹⁾, виконувало розпорядження гетьмана «и въ походахъ были послушны, когда ихъ спросять»²⁾. Але поволі тут відокремлюється запорізьке господарство від господарства Гетьманщини, а за ним відокремлювалася і запорізька влада. І в такій мірі, в якій було окремих запорізьке господарство, в такій — була окремо і політична організація Запоріжжя.

Хмельниччина порвала ту тенденцію, по якій ішов до цього часу розвиток так України взагалі, так і Запоріжжя зокрема. Вихор революції скрутив, поламав і кинув геть отой намул, що осів був на українській землі у формі польського чи українського фільварку. Пройшло зрушення в господарському соціальному й політичному житті. Внутрішніх сил вистачило на те, щоб дати простір новим виробничим силам, і на те, щоб різно заговорити про національну консолідацію. У цю хвилю були стерті межі між Правобережжям, Лівобережжям та Запоріжжям. У перспективі були накреслені контури національної єдності. Інша річ, що сил цих не вистачило, щоб закріпити досягнення, що їх придбала козацька

¹⁾ Эварницкій.—Исторія запор. каз., т. I, стор. 421, 422.

²⁾ Мышецкій.—Ист. о каз. запор., стор. 4-5.

революція. Поспільство, для якого наслідки революції були Данасвим подарунком, мусіло зразу ж стати в опозицію до старшини козацької, а цим самим послабити сили останньої. Для того, щоб не позбутися матеріальних привілеїв, довелося старшині зігнути спину перед Москвою.

Доба політичного розбрату, що зветься в історії України «руїною», є доба державної децентралізації, доба територіального шматування України. Запоріжжя мусило ставати знову на свої власні ноги, тим паче, що цьому сприяли й політичні обставини. 1667 року по Андрузівському миру Запоріжжя було поставлено в подвійну залежність від Польщі та Росії¹⁾, а це, власне, визначало певну незалежність Запоріжжя. На Січі почала зростати влада кошового атамана і більшої ваги почав набирати Січовий уряд²⁾. «Коли грізний Хмельницький I-й помер, з ним померло єднання Гетьманщини з Запоріжжям. Останнє почало жити незалежно, опрічно від України» — каже Слабченко³⁾.

Триборкавши до рук Гетьманщину, російський торговий капітал почав все ближче підступати й до Запоріжжя. В 1686 році по вічному мирові

¹⁾ Єфименко.—Ист. укр. народу, вип. II, 1922 р., стор. 59.

²⁾ Мышецкій.—Ист. о каз. запорож., стор. 12.

³⁾ Слабченко.—Соц. правова орг. Запор. Збірник праці комісії по вивченню історії права. 1927 р., вип. 3, стор. 270.

Польща відмовилась від прав на Запоріжжя¹⁾, а це дало можливість російському абсолютизмові зробити сміливіші кроки в справі приборкання Запоріжжя. Залізна рука Петра все сильніше почала стискати горло запорізького козака. Невдалим виступом запоріжців з Мазепою проти Москви, а слідом за цим зруйнуванням Січі Петром і кінчається другий період історії Запоріжжя.

Довелось запоріжцям покинути «Січ — матір та Великий Луг — батька». З насидженого тирла рушили вони до кримських татар і отаборились біля Олешок. Штучним життям були роки кримської протекції. Олешки з піщаними околицями не могли замінити запоріжцям багатих урочищ Дніпра, Самарі та Орелі. Ніде було заводити зимовників, смак яких добре розкуштували запоріжці. До цього прибавилось ще одне лихо: «запорожскому войску отъ Татаръ и Турокъ запрещено было, чтобъ въ Крыму въ Очаковѣ ничѣмъ не торговать и они не торговали»²⁾. Таким чином, загальне «Казаків житіє подъ Крымскою властію было зѣло трудно»³⁾.

Стають ясними причини, чому запоріжців тягло «подъ высокую царскую руку». Запоріжжя або могло існувати на своїх старих землях, або муло загинути, а в ліпшому разі — перетвори-

¹⁾ Грушевській.— Ист. укр. народа, 1911, стор. 306.

²⁾ Мышецкий.— Ист. о каз. запорожск., стор. 22.

³⁾ Там само, стор. 25.

тися в якусь купку рибалок та чумаків. Щоб існувати Запоріжжя муло, посідати весь Дніпровський басейн, а не лише його лиман. От чому запоріжців опанувала туга за Старою Січчю. З нею запорізькому козакові вважалися його роля торгового посередника між Європою та Азією та роля монополіста дніпровської транзитної торгівлі, зникли йому також і багатіші запорізькі степи та луки. Військові походи та морські піратські наскоки, з яких до цього часу вдалось запоріжцям виходити з активним балансом, тепер вже втратили своє значіння. Ось чому Запоріжжя круто повертає в бік своїх старих земель, тим паче, що там вони залишили не лише свої зимовники, а й своє «поспільство», яке тепер вільно ловило рибу в Орелі та Самарі, та пасло худобу на запорізьких луках.

З поворотом з-під кримської протекції, з утворенням Нової Січі, починається четвертий період запорізької історії. Він характеризується рішучою зміною економічних, соціальних і правових відносин. Відтепер запоріжці ретельно взялися до організації сільського господарства. Все життя їхнє було переведено на мирний лад. Тубільне господарство стало за основу запорізької господарської діяльності. Тепер «і містечка переорганізувались на новий кшталт, хоч зовнішній вигляд їхній наче мало змінився: в них ще вештали запоріжці, але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння

торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші»¹⁾.

* * *

Запорізькі землі у XVIII столітті охоплювали територію кол. Херсонської, Катеринославської та частину Тавричеської губернь. Розмір цих земель перебільшував 1.000.000 десятин.

Кордони запорізьких земель визначалися: на півночі — від Крилова до фортеці Переволочної — Запоріжжя межувало з Гетьманщиною, а від Крилова до Гарду — з Польською Україною; на сході — від Переволочної до Бахмута по річці Орелі та Північному Донцю — межувало з землями Слобідських полків, а по річці Калміус — з землями Донських козаків; на півдні між річками Бердою та Кінськими Водами лежав Дикий степ, який і одділяв запоріжців від Ногайських татар (Джамбуйлуцька та Едичкульська орди); на заході річка Біг була кордоном між запорізькими землями, з одного боку, та землями Ногайських татар (Буджайської та Едичкульської орди) і Браславського воеводства — з другого²⁾.

Оцією всією територією оволоділи запоріжці не зразу, а протягом багатьох років. У XVIII сто-

¹⁾ Слабченко. — Паланкова організація вольно-стей, стор. 2.
²⁾ Скальковський. — Історія Новой Сѣчи, том I, стор. 41, 42.

літті запоріжці землі ці вже вважали за свою державну власність. Питання володіння цими землями для запоріжців було завжди питанням болючим, бо, як тільки степ став більш-менш залюдненим — на нього почали зазіхати з півночі — Москва, а з півдня — татари та турки. Через те бо на протязі XVIII століття, ми бачимо як вперто ведуть боротьбу запоріжці за екстериторіяльність своїх земель. Для того, щоб, довести юридичну правомірність своїх володінь вони носяться із зразками жалованих грамот Степана Баторія та гетьмана Хмельницького. В добрі часи для запоріжців їхнє право на ці землі визнавав і російський уряд. В 1733 році, коли запоріжці мали повернутись з-під кримської протекції, барон Вейсбах писав до них: «Всѣ тѣ мѣста, ваши собственные и в оныя мѣста, яко вамъ прямо принадлежатіе, ни Россія, ни Порта, ни Ханъ Крымскій и никто вступать не можетъ и не имѣетъ»¹⁾. При гірших умовах запорізькі права на володіння землями ігнорувались. А по Інгульському трактату 1740 р. «всѣ запорожскія земли вошли въ составъ Россійской Имперіи и стали трактоватися, как обществєнныя земли, которыми правительство въ правѣ распорядитися по своему усмотрѣнію»²⁾. Власне, цей трактат узаконював ті грабунки запорізьких земель, які вже чинили російські

¹⁾ Киевская старина, 1882 р., т. III, стор. 323.

²⁾ Там само.

чиновники та військові начальники. Після цього акту вони лише набрали систематичніших і настирливіших форм. Можна сказати, що з другої половини XVIII століття почався пляновий грабунок запорізьких земель, які чинилися за ордерами російських вищих державних органів. Північно-західні запорізькі землі були віддані сербам, що прибули в 1751-52 році на чолі з Хорватом, а в 1753 році північно-східні землі посіла друга група сербів на чолі з Шевичем та Прерадовичем. Так були на запорізьких землях утворені Ново-Сербія та Сло-в'яно-Сербія¹⁾. В Петербурзі перестали слухати запоріжців про їхні історичні та юридичні права на землі і з кожним роком Єлисаветинські вельможі все з більшим цинізмом відмовляли в ме-жових проханнях запорізьким делегаціям. «Сло-вомъ неофіціальний или частный разборъ ихъ земель начался гораздо раньше формального уничтоженія Запорожья»²⁾ 3).

В 1767 році запоріжці ще раз спробували боронити свої землі від московських владик і

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 12-13.

²⁾ Киевская старина, 1882, т. III, стор. 324.

³⁾ Ці події відбулися, навіть, в народній творчості Запоріжжя. Про них склалася пісня:

Ой з-під города, з-під Лизавета сизі орли
вилітали,
А в городі та в Лизаветі все пани собирались.
Пани сенатори, пребольші генерали, вони
думали, гадали :

Кіш вислав до Петербургу свою делегацію, яка повинна була домагатися:

«1) Потвердження прав і стародавніх вольностей Війська Запорізького, наданих од королів польських та князів литовських. Щоб те потвердження записати для «незабвенности» в генеральне «уложение».

2) Щоб землі, одмежовані Донському Військові та під Ново-Сербію, Сло-в'яно-Сербію і Ново-слобідські полки, були повернені Військові Запорізькому.

3) Щоб фортеці й редути: Старо-Самарський, Ново-Січковий, Кам'янський, Біркутський, Микитин, Кодацький та Єлисаветин були поруйновані, а землі повернені запоріжцям.

4) Щоб Військо Запорізьке підлягало не «малоросійський колегії», а колегії «закордонних справ».

5) Щоб було забрано в запорізьких земель всі команди й виділи військ російських та пікінерських»¹⁾.

«Ой як би нам, панам сенаторам, запорожську
землю взяти ?

Ой як би ж нам, ой, як би ж нам їх вольності
одібрати?»

Ой одібрали всі вольності запорізькі, по-
чали лани ділити.

Ой одібрали та всю запорізьку землю, те-
пер самі владають,

А до запорожців, низових молодців, часто
листи посилають.

¹⁾ А. Кащенко.— Оповід. про славне військо запо-різьке низове. Катер.— Ляйпціг, 1923, стор. 267.

Та спроба ця була марною. Довелося запорізьким депутатам задовольнитися царською грамотою, від 19 грудня 1768 року, в якій було сказано: «щодо суперечок за землю нашого вірного Війська Запорізького з мешканцями Катерининської провінції, то повеліти ми нашому Київському губернаторові Воейкову відкласти розгляд того до спокійніших часів»¹⁾.

Центром запорізьких земель, а також і запорізької військової та цивільної влади була Січ. Січ в другій половині XVIII століття, з часів, коли життя запорізьке ускладнилось, являло собою просто можна сказати, запорізьку столицю²⁾. Тут жило вище запорізьке начальство — військова старшина, звідсіля управлялись всі запорізькі володіння. Як столиця і як історична фортеця, Січ містила в собі основні кадри запорізького війська. Тут стояли 38 куренів, касарень запорізьких³⁾. Та Січ мала не лише військове значіння, вона була й центром запорізької торгівлі. Про неї Чернявський, секретар

¹⁾ А. Кащенко — Оповід. про славне військо запорізьке низове. Катер.-Ляйпціг, 1923, стор. 267.

²⁾ Багалій. — Колонізація Новорос. края, стор. 24.
³⁾ Ось назви запорізьких куренів: 1) Пашківський, 2) Куцевський, 3) Кисляківський, 4) Іванівський, 5) Колеловський, 6) Сергіївський, 7) Дінський, 8) Кирилівський, 9) Канівський, 10) Батуринський, 11) Поповичевський, 12) Васюринський, 13) Незамайківський, 14) Ірклівський, 15) Щербинівський, 16) Титарівський, 17) Шкуринський, 18) Коринівський, 19) Рогівський, 20) Корсунський, 21) Калниболотський, 22) Уманський, 23) Дерев'

«Иностранной Коллегии» в 1766 році говорив так: «Запорожская Сечь есть небольшая палисадникомъ огражденный городъ, заключающий в себѣ одну церковь, 38, такъ называемыхъ, куреней и до 500 куренныхъ казачьихъ торговыхъ и мастеровыхъ домовъ»¹⁾.

По всьому запорізькому краю в стратегічних його пунктах стояли фортеці — фобурги. Всі вони в більшій чи меншій мірі були укріплені, по всіх них стояли запорізькі військові залоги. З-поміж запорізьких містечок перше місце належало Кодакові... Владання Кодаком означало владання ключем до Січі²⁾. Після Кодака йшли такі фобурги: Переволочна, Мишурин Ріг, Микитин Ріг, Самар, Кам'яний затон та Романково. Одні з них мали природні укріплення, другі — штучні земляні вали, де устаткована була запорізька артилерія. Слабченко подає відомості про число дворів та населення по цих містечках та фобургах. В Старому Кодакові було 50 дворів і 32 бездвірних хати, при населенні 1 015 чоловіка. В Ново-Кодакові р. 1774

янівський, 24) Нижчестеблівський, 25) Вищестеблівський, 26) Джерелівський, 27) Переяславський, 28) Полтавський, 29) Мишастовський, 30) Менський, 31) Тимошівський, 32) Величківський, 33) Левушівський, 34) Пластунівський, 35) Дядківський, 36) Брюховецький, 37) Ведмедівський, 38) Платнірівський (А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорізьке низове. Катеринослав — Ляйпціг, 1923, стор. 52).

¹⁾ Мышецкий. — Истор. о каз. запор., стор. 79.

²⁾ Слабченко. — Паланкова орг. зап. вольн., стор. 2.

нараховувалось щось біля 200 хат., в Самарчику в 1777 р. було 255 дворів і 2.267 душ людности. А взагалі, каже Слабченко: «треба признати, що названі містечка для свого часу щодо кількості населення, були справжніми містами й могли, щодо своєї чисельности, посперечатись з багатьма містечками Гетьманщини, Правобережжя й Росії»¹⁾

Хоч і мали ці містечка — фобурги чисто військове значіння хоч і носили вони переважно військовий характер, населення їх не було виключно військовим. Тут жив і цивільний люд, хоч і був він під «військовим присудом». Можна думати, що управлялися ці фобурги спеціальною старшиною, полковниками, яких призначали сюди з Січі. Зробити такий висновок дозволяє той факт, що ще за часів Хмельницького, Мишурин Ріг перебував під командою полковника Гулака²⁾.

Військо Запорізьке, як каже Яворницький, мало два поділи — військовий і територіальний. «Въ войсковомъ отношеніи запорожская община дѣлилась на 38 куреней, а въ территориальномъ отношеніи — сперва на 5, потомъ на 8 паланокъ»³⁾. Профес. Рожков паланки розглядає, як якусь точку укріплення «то были просто военные единицы: «паланка» — собственно значить «кре-

¹⁾ Слабченко. — Паланкова орг. вольн., стор. 3.

²⁾ Там само, стор. 5.

³⁾ Яворницький. — Ист. зап. каз., т. I, стор. 199.

пость»⁴⁾. Зовсім інакше собі уявляють паланку Яворницький та Слабченко. Перш за все, паланка охоплювала собою відповідну територію запорізьких володінь. А коли взяти всі запорізькі землі, то вони поділялися на 8 паланок Отже, паланка це є, передусім, одиниця територіальна. Паланка, в перекладі на нашу сьгоднішню мову, це є не що інше, як повіт, або округа. «Паланку можна й слід зближувати з полком Гетьманщини»⁵⁾. А перед цим Слабченко говорив, що «паланка не просто адміністративний поділ вольностей, вона насамперед господарсько-територіальна одиниця»⁶⁾.

Акад. Слабченко на Запорізьких Вольностях нараховує більше ніж 8 паланок. Крім тих 8 паланок, що їх називає Скальковський, а саме: Кодацька, Буго-Гардовська, Ігульська, Прогноїнська, Орельська, Самарська, Протовчанська, та Калміуська⁴⁾, Слабченко додає ще й такі: Бердянська, Гнила, Жовта, Криловська, Кудесницька, Лебединська, Пробойна, Саксаганська та Уманська⁶⁾. На наш погляд, Слабченко це робить абсолютно без жодних підстав. Можна погодитись, що названі ним вище поселення в ці часи являли собою вже щось більше, ніж

⁴⁾ Рожков. — Русская ист. в сравн.-ист. о св., т. IV. 1928, стор. 35.

⁵⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 58.

⁶⁾ Там само, 56.

⁴⁾ Скальковській. — Ист. Нов. Сѣчи, томъ I стор. 54.

⁶⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 61.

звичайні селища, але сказати, що всі вони були запорізькими паланками — ми не маємо ніяких для цього матеріалів.

Кордони своїх земель запоріжці охороняли бекетами, або хвигурами. Бекетами запоріжці стояли:

«1) біля гирла річки Кам'янки; 2) на низу Дніпра в урочищі Скалозубовім; 3) за Дніпром проти Січі, на урочищі Темному; 4) над Дніпром на Лисій горі; 5) на уроч. Городище (Кам'яний Затон); 6) в Голій пристані на Дніпрі; 7) над Дніпром в урочищі Тарасівському; 8) в уроч. Біленькому; 9 та 10) на Дніпрових островах Хортиці й Дубовому, що між порогами; 11 — 16) понад Самарою: біля Ново-Богородського ретраншементу, в урочищі Садках, Вільному, в урочищі Лучині, у Журавському і в уроч. Богдановому»¹⁾ Від бекета до бекета роз'їжджали запорізькі чати.

Ми ще повернемось до паланок, коли будемо говорити про запорізьке господарство та про політичний устрій, а тепер спинимось на досить цікавому і в той же час неясному місці запорізької історії, а саме: на питанні про кількість населення Запоріжжя. З приводу кількості людності Запорізьких Вольностей — ми маємо найрізномірніші відомості. Скальковський каже: «Все слѣдственно женатое население Запорожья

¹⁾ А. К а щ е н к о. — Оповідан. про славне військо запорізьке низове, Катер. — Ляпціг, 1923, стор. 281.

могло имѣть 3.415 хатъ, т. е. семействъ или до 12.250 душъ обоего пола»¹⁾. Далі він навів кілька цифр про кількість «товариства» січєвого й продовжує: «мы находимъ въ одномъ рапортѣ кошевого Григорія Федорова (17 октября 1755 г.), что войско имѣтъ в своемъ составѣ (компутѣ) до 27.000 человекъ казаковъ. Вѣроятно, это число заключало и престарѣлыхъ, раненыхъ и даже поженившихся казаковъ»²⁾. Цифри ці Скальковський виводить на підставі різних офіційних відомостей про населення паланок. Ми вважаємо, що такою методою вивести справжню кількість населення Запоріжжя не можна. Навіть тоді, коли б ми в своєму розпорядженні мали запорізькі архіви цілими, коли б в них малися повні відомості про населення паланок, то й тоді цифри ці треба було б вважати як орієнтовні, коли врахувати ту сильну іміграцію населення, яка відбувалася в XVIII ст. на запорізькій землі. Єфименко, посилаючись, на якийсь тогочасний документ (який саме, не зазначає), вважає, що «запорізького населення підчас переходу від кримської протекції в Російське підданство було під 30 000, перед зруйнуванням Січі населення на запорізькій території було 100.000. Ми не маємо підстав обидві ці цифри, як приблизні, брати під великий

¹⁾ Скальковскій. — Ист. Новой Сѣчи, т. I, стор. 59

²⁾ Там само, стор. 74.

сумнів»¹⁾. Приблизно, такої кількості запорізького населення тримається й акад. Яворницький²⁾. Зовсім протилежні цифри наводить Слабченко. «Для XVIII ст., виходячи з цифри польських істориків-мемуаристів,— Слабченко припускає — в вольностях до 2(0.000 д. людности... а за округленням Потьомкінських даних 1.000.000 душ»³⁾. Трудно тепер зробити висновки, в якій мірі всі наведені відомості близькі до правди. Одне для нас залишається ясним, що дані Скальковського, Яворницького та Єфіменко — є зменшені, а цифри, подані Слабченком,— збільшені. Дійсну кількість населення Запорізьких Вольностей треба шукати десь всередині наведених цифр. Тут лише треба підкреслити тенденцію шаленого зросту населення Запоріжжя в XVIII ст. Особливо великою була іміграція населення з Гетьманщини та Правобережної України. Досить вказати хоч би на той факт, який зазначила Катерина II в своєму маніфесті з приводу зруйнування Січі. Там вона говорила про те, що запоріжці переманили до себе 50.000 душ з сусідніх полків Гетьманщини.

Отже, в другій половині XVIII ст. ми бачимо на Запоріжжі більш-менш ясні межі запорізьких земель. Усі земельні володіння були підлеглі запорізькому центрові — Січі. Вся тери-

¹⁾ Єфіменко.— Іст. укр. народу, 1922 р., вип. II, стор. 95.

²⁾ Яворницький.— Іст. зап. каз., т. I, стор. 198.

³⁾ Слабченко.— Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 34.

торія поділена на округи — паланки за територіальними та господарськими ознаками. В паланках були свої паланкові центри. В стратегічних пунктах, незалежно від паланкового поділу, стояли фортеці-фобурги. В Січі як в столиці, містилась вища запорізька влада, головні сили запорізького війська та торгово-ремісничі елементи. В фобургах стояли військові залоги, з деякою домішкою цивільного люду. В паланках сконцентроване було сільсько-господарське життя. Тут жили старшини-зимовчаки, жили тут і козаки, які поженилися, було тут і, так зване, запорізьке «поспільство».

* * *

XVIII ст., вірніше, друга його половина, в житті запорізькому викликала кардинальну зміну. Запоріжжя більш сконсолідувалось, більш оформилось як політична організація. Змінились соціальні та політичні взаємини. Причиною цьому був перехід на нові господарські засади запорізького господарства. Уходницьке, дрібно-промислове господарство, перемішане з військовим здобичництвом та із спорадичною дрібною торгівлею, підготовило ґрунт для нового типу господарства. До того міжнародня ситуація змінилася в той спосіб, що військовий промісел не лише став неможливим, але невикітним для самих запоріжців. Посідаючи таку географічну місцевість, де збігались інтереси Польщі

та Європи, Росії та Гетьманщини, Криму та Туреччини, Запоріжжя мусило готуватись до важливої і вигідної місії транзитно-торгового посередника. Та не тільки це. Запоріжці акумулювали капіталу стільки, що, застосувавши його в сільському господарстві, можна було використати й ті багатства, які містилися в собі запорізькі землі¹⁾.

Словом, запоріжець тепер не гарцював без діла своїм баским конем по дикому степу, не пропивав безшабашно свої гроші в Гасан-Баші, це був він таким байдужим і наївним, як його малює Яворницький²⁾. Наївним є той, хто говорить, що «сїчевой казакъ отнюдь не хлѣборобъ и не торгоашъ, обрабатывать землю за непрерывной войной онъ не могъ, а заниматься торговлей считалъ низкимъ дѣломъ для себя»³⁾. В цей час уже дзвінко брягчали гроші на Січі, у фобургах та містечках; козак добре розумівся на прибутках, він перестав закопувати свої скарби в землю, а витяг їх з кишені й кинув в широкий обіг. Поруч з запорізьким купцем, ходив по Крамному базару купець з Польщі, Туреччини або з далекої Вірменії. Озвася на життя й німий степ. В зелених балках та долинах почали густіше майорити запорізькі зимівники. Зимівник це не був бурдюг, в якому шукав собі притулку

¹⁾ Записки Іст.-філ. від. В. У. А. Н., кн. XIX, 1929 р. Слабченко — Запорізькі печатки, стор. 104.

²⁾ Яворницький — Іст. зап. каз. т. I, стор. 296.

³⁾ Там само, стор. 295.

випадковий мандрівник-мисливець, а це був справжній осередок запорізького сільського господарства. Навколо зимівника була сконцентрована вся сільсько-господарська діяльність спритного запоріжця-зимівчача. Тут, поблизу зимівника, привертав під себе високу тирсу важкий запорізький плуг¹⁾, а далі на широких ланах паслися табуни коней отари овець та різної іншої худоби²⁾. Продукція зимівчанського господарства, особливо його дорогі коні та інша худоба, стали об'єктом запорізької торгівлі, стали об'єктом експорту за запорізькі кордони. Словом, Запоріжжя тепер цілковито було втягнене у вир європейсько-азійської торгівлі, було воно охоплене полум'ям торгового капіталу.

Не зважаючи на визнану майже всіма істориками широку торгівлю на Запоріжжі, не зважаючи на наявність багатих матеріалів, що свідчать про можливість запорізької старшини та «старшого козацтва», в літературі про Запоріжжя ми зустрічаємо твердження про те, що там не було приватної власності. «До дня свого скасування, — зауважує Єфименко, — Запоріжжя не знало інституту приватної власності. Уся територія вважалася спільною власністю війська... Експлуатація угодів мала суспільний ха-

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг., стор. 92.

²⁾ Яворницький. — Іст. зап. каз. т. I, стор. 470. Скальковскія. — Іст. Новой Сїчи, ч. I, стор. 222, 223.

рактер». ¹⁾ Таку вперту думку висловлює Єфименко для того, щоб усе ж таки охарактеризувати запорізький соціальний устрій таким, «що мав на собі сліди глибокого архаїзму» ²⁾. І це все говориться в тому самому місці, де подається відомості про табуни Колпака та інших запорізьких магнатів-поміщиків. Це називається спробою очистити запорізьку дійсність від того «густого туману», яким оповили дослідники, зачарувавшись об'єктом свого дослідження ³⁾. Не міг добачити приватної власності на Запоріжжі і Скальковський. «Въ Сѣчи никто не имели собственности», — підкреслює він, — а хотя і были паны, обогатившієся торговлею или войною, но все ихъ имущество, какъ безбрачныхъ, считалось собственностью общины запорожской. Владѣльци земель и женатыє уходили изъ Сѣчи и селились въ степь» ⁴⁾ Правда, тут наговорено три мішки гречаної вовни. З одного боку «никто не имѣлъ собственности», а з другого — «были паны», які були і «владѣльцами земель», отже, одне твердження абсолютно заперечує друге. До такої плутанини довело автора намагання охарактеризувати запоріжців, як «разгульный почти ди-

¹⁾ Єфименко.— Іст. укр. народу, вип. II, 1922 р. стор. 99.

²⁾ Там само.

³⁾ Там само, стор. 54.

⁴⁾ Журнал М. Нар. Просв., т. XXI, ч. VI, 1839 р., стор. 172.

кий, но всегда грубый образецъ рыцарского общества» ¹⁾. Проте, що панське багатство не належало до «общини» запорізької — пересвідчує нас Мишецький. «А которые старые и добрые Казаки,— говоритъ Мишецький,— имѣютъ довольноное богатство въ платьи и деньгах, а пожелають ѣхать въ Малороссію, или въ Польшу для торговъ или какихъ другихъ нуждъ, оные берутъ себѣ паспорта отъ Кошевого за ихъ войсковою печатью и изъ оныхъ много случается, что взявъ изъ Сѣчи все свое богатство и женятся въ Малороссіи или въ Польшѣ» ²⁾. Ми думаємо, що тепер уже ні в кого немає сумніву в тому, що приватна власність на Запоріжжі другої половини XVIII ст. не лише починала розвиватися, а й мала вже глибоке коріння і великі розміри.

При чому, приватна власність глибоко сиділа не лише на Вольностях, а й у самій Січі, проти чого заперечує Слабченко. На його думку, припускати широкий розвиток господарсько-індивідуальної власності в Січі не тільки de-facto, але й de-jure значило б підривати основи воляцького права» ³⁾. Ніякого «воляцького права», оснований на якійсь общині на Запоріжжі не було, так само як не було ніяких ознак кому-

¹⁾ Журнал М. Нар. Просв., т. XXI, ч. VI, 1839 р., стор. 171.

²⁾ Мишецький — Іст. о каз. зап., стор. 18.

³⁾ Праці комісії для вивчення історії права 1927 р., вип. III, Слабченко.— Соц. правова орг. Зап. Січі, стор. 311.

нально-військового укладу серед запорізького війська. Військово-казармене життя запорізьких залог так у самій Січі, так у фобургах та паланках, з його спільним харчуванням ні в якому разі не повинно вводити в облуду дослідника, щоб з нього виводити якийсь військово-общинний устрій запорізького війська¹⁾.

Взагалі кажучи, власність на Запорозжі в XVIII ст. мала і глибокий ґрунт і мала вона публічно-правовий характер. Приватна власність була основою запорізького господарства. Не марно від виборців до комісії 1767 року вимагали, щоб ті «дійствительно дома и имѣнія въ куренѣ имѣли»²⁾. В якій мірі вкорінилась приватна власність у запорізькому суспільстві, виявити нам допоможуть ті жорстокі кари та тортури, які застосовували на Запоріжжі за переступи проти приватної власності. З них відомі: «Изломленіе одной ноги», «за большія вини переламывали руку и ногу», «убійцу клали въ гробъ вмѣстѣ съ убитымъ», «забиваніе у позорного столба кіями», «рядомъ съ позорнымъ столбомъ практиковались у запорожцевъ шибеница и желѣзныи гакъ»³⁾. За несплату боргів практикували такий спосіб, який би щільком гаран-

тував матеріальне задоволення потерпілого власника «А ежели Казакъ Казаку будетъ деньгами виноватъ, а не хочеть ему платити, или хотя и хочеть да не имѣет чѣмъ, и тотъ болѣе ждатель не хочет, то того виноватаго прикують къ пушкѣ, и будетъ поты сидеть, пока онъ свой долгъ заплатитъ или кто по немъ поручится»¹⁾. Усі ці правові норми на Запоріжжі виростили на ґрунті відповідних економічних відносин. Звичайна річ, коли б не було приватної власності, не було б, поперше, переступів проти неї, подруге — не було б і тих кар, які ми тут навели за порушення майнових прав. Бо право, як елемент ідеології, спирається «на сукупність життєвих умов відповідних клас, а життєві умови зумовлюються становищем клас в економіці і політично-соціальної ситуації»²⁾.

Ми ще можемо поділяти той погляд, щоби ставити проблемою питання земельної власності на Запоріжжі. Бо питання виникнення земельної власності на Запоріжжі не таке собі звичайне. Ми звикли бачити початок виникнення приватної земельної власності в розпаді племінного суспільства³⁾, так скажемо, основу земельної власності в Європі ми знаходимо в першому II заселенні європейськими наро-

¹⁾ Мышецкій.— Ист. о каз. запор., стор. 52.

²⁾ Слабченко.— Соц. прав. орган. Зап., записки. Праці по вивченню права, стор. 310.

³⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 241-242-243, Мышецкій.— Ист. о каз. зап., стор. 25, 26.

¹⁾ Мышецкій.— Ист. о каз. запор., стор. 52.

²⁾ Бучарин.— Теорія іст. матер. 1923, стор. 212.

³⁾ Миллюков.— Очерки по истории русской культуры, 1919, стор. 140.

дами¹⁾. При чому, незалежно від типу первісного заселення, чи то був тип кланово-родовий, яким було заселення кельтське, чи то був тип дворівний слов'янський, що утворив задругу та дольову общину, чи то був третій тип германський, що утворив марку²⁾.— все одно, приватна земельна власність виникла там через захват верховодами, герцогами, князями й королями тих земель, які до цього часу були в користуванні всього племені³⁾. Отже, оцей шлях виникнення земельної власності треба визнати, але визнати його не єдиним. Ми, маємо, ще, так звану, колонізацію земель народами, у яких було вже розвинене господарство з товарним обігом та з міцними засадами приватної власності.

Прикладом цьому для нас можуть бути: колонізація Америки, а також і колонізація українського степу запоріжцями, а пізніше, колонізація так зв. Новоросії. При подібного роду колонізаціях не обов'язково мусить виникати приватна власність на землю, поскільки вона гальмує розвиток капіталістичного способу виробництва⁴⁾, і в залежності від того, наскільки сильні елементи капіталізму в господарствах, які колонізують нові землі, настільки вони мо-

¹⁾ Туганъ-Барановский, Земельный вопросъ. Энци. «Гранатъ», кн. 21, стор. 77.

²⁾ Там само, стор. 78, 79. ³⁾ Там само, стор. 81.

⁴⁾ Ленін.—Основи марксизму, видання 1923 р., стор. 39—41.

жуть негативно впливати на розвиток приватної земельної власності. Звичайно, це стосується заново колонізовуваних земель, бо та форма землекористування (феодална, кланова, общинна, державна та інші), яку «капітал застає при своєму появленні на історичній сцені» він (капітал) лише «підпорядковує собі й перетворює по-своєму всі ці різні форми землекористування»¹⁾. Капіталізм не може знищити приватну власність на землю, яка утворилась до його приходу, лише тому, щоб не підривати засад приватної власності взагалі, на яких і сам він тримається—в колонізовуваних же вільних землях капіталізм не зацікавлений, щоби там розвивалася приватна власність на землю. Тому тут може виникати, замість приватної власності, орендна форма землекористування, як це ми маємо в Півн. Амер. Сп Штатах. При чому і тут проходить боротьба двох форм землеволодіння: з одного боку, боротьба за приватну власність, з другого—за державну, за розподіл природних багатств за принципом користування. В Америці в 1892 р. 22 березня Сенат ухвалив біл, основною метою якого було: «взяти за критерий распределения природных богатств между отдельными гражданами не владение, а пользование»²⁾. Оце й були результати бо-

¹⁾ Ленін.—Капіталізм і хлібор. в Спол. Штат. Амер., т. IX, стор. 222.

²⁾ Пити гру.—Торжествующая плутократия, 1922 р., стор. 34.

ротьби капіталізму проти земельної власності в американській колонізації. Отже, при такого роду колонізаціях може виникати, а може й не виникати приватна власність на землю. На Запоріжжі елементи капіталізму були ослабі, а тому й слабкий опір чинили розиткові земельної приватної власності.

На нашу думку, неправдивий і той погляд, що на перших кроках колонізації, у перших посідачів земель немає стимулу до приватної земельної власності. Хоч навколо захоплених місць ще лежали ніким не зайняті лани, хоч вільно було ще пересуватись з одного місця на друге, а вже кожний колонізатор палав бажанням закріпити за собою захвачений «плян». Друга річ, що ці захоплені землі ще не були закріплені за посідачами юридично. Земельна власність де-юре приходить слідом за де-факто, після того, як укріпляться й оформляться в певний спосіб соціальні відносини й виробляться відповідні норми юриспруденції.

Так треба підходити і до запорізького землеволодіння. Те зауваження, що його подає Розсолода: «Де хто оберє собі місце, де кому охота припаде, там і сіда»¹⁾, не може нас приводити до висновку, що запорізький козак був байдужий до земельної власності. Якраз в цьому процесі вільної займанщини вже й були заложені початки земельної власності.

¹⁾ Слабченко.—Паланк. орг. зап. вольн., стор. 37,

Тепер нам треба буде вяснити, які все ж були переважні форми землеволодіння на Запоріжжі другої половини XVIII ст. Чи й досі продовжувалася вільна займанщина, чи виразних форм набрало приватне володіння, чи землі були державними? Дати відповідь на ці питання зразу не можна. Треба розглянути, яких поглядів тримається з цього приводу запорізька історіографія. На думку Яворницького, на Запоріжжі переважав общинний спосіб землеволодіння: «вся земельная територія представляла собою большей частью общинную собственность, хотя общинная иногда не исключала и частной собственности»¹⁾. Не заперечує категорично існування общини на Запоріжжі й проф. Слабченко, лише говорити про неї він хоче «з великою обережністю»²⁾.

Спинімося на общинному способі землеволодіння, а тоді перейдемо до інших. Для того, щоб стало нам ясно, чи могла бути община на Запоріжжі, ми мусимо вяснити, як виникала община в Росії взагалі, та як вона була перенесена на, так звану, Новоросію З'ясуємо тоді, чи могла община бути на Запоріжжі

Общину російську передільну, тяглову, в такій її формі, в якій вона дійшла до нас, витворив московський торговий капітал в інтересах

¹⁾ Яворницький.—Історія Зап. казачтва, т. I, стор. 464.

²⁾ Слабченко.—Паланк. орг. зап. вольн., стор. 24.

фіску¹⁾. Російська передільна община не має нічого спільного з старою общиною долевою, чи германською маркою, або римським *communio societatis*. В долевій общині не ділилася земля за ознаками душ у родині, як це було в общині передільній; кожний двір тут володів долями в $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ колишнього печища. Якщо і робилися в долевій общині переділи, то зовсім з іншою метою, ніж в общині тягловій. Переділи в долевій общині своїм завданням мали, поперше, зліквідувати черезполосицю²⁾, подруге — перевірити, чи правильно той, чи той двір володіє своїми долями, чи не більше в нього землі, ніж йому належить. Цікаво відзначити, що долі ці передавалися їхніми власниками у спадщину³⁾. Ми бачимо, що в долевій общині, як, і в германській марці, міцно вже були заложені основи подвірної власності на землю⁴⁾.

Долева община, або германська марка, в своєму розвитку могли йти двома шляхами. Один шлях — це розклад долевої общини і утворення приватної земельної власності, другий шлях — перетворення общини долевої в общину передільну. «Гдѣ крестьяне оставались собственни-

¹⁾ Энгельманъ.—Ист. крѣп. права въ Россіи, стор. 404.

²⁾ Т. Барановскій.—«Земельный вопросъ». Энцикл. слов. Гранатъ, кн. 21, стор. 8.

³⁾ Энгельманъ.—Ист. крѣп. права в Россіи, стор. 413.

⁴⁾ Т. Барановскій.—«Земельный вопросъ». Энцикл. Гранатъ, кн. 21, стор. 83.

ками земли, тамъ долевоє владѣніє смѣнялось постепенно полнымъ обособленіемъ дворовъ и полей», а там, «гдѣ крестьяне сидѣли на чужихъ земляхъ»¹⁾, там в интересах землевласника треба було утворити передільну общину для того, щоб більше притягти до себе робітної сили, для того, щоб гарантувати собі тяглові повинності. Ці інтереси примушували заводити кругову поруку. «Вся община повинна була платити пеню», як каже Карл Маркс²⁾. Тяглова община була і в интересах поміщика, і в интересах держави. «Общинное землевладѣніє, соединенное съ правомъ каждого крестьянина на землю, представляло большія удобства для фиска, и русское податное управление всегда цѣнило эти удобства»³⁾.

Яскравим прикладом, що свідчить про вигідність общини для московського торгового капіталу і прикладом насильницького заведення общинної форми землеволодіння — є руйнування на півночі Росії долевої общини законами про генеральне межування за часів Катерини II⁴⁾.

З поданого маленького історичного екскурсу про утворення передільної общини в Росії можна

¹⁾ Энгельманъ.—Истор. крѣп. права въ Россіи, стор. 414.

²⁾ Карл Маркс.—«Стенька Разинъ», журнал «Молодая Гвардія», 1926 год, № 1, стор. 116.

³⁾ Энгельманъ.—Ист. крѣп. права въ Россіи, стор. 404.

⁴⁾ Энгельманъ.—Ист. крѣп. права въ Россіи, стор. 426.

переконатися, що общини на Запоріжжі не могло бути. А той факт, що на Запоріжжі хлібороби не «сиділи на чужихъ земляхъ» і тенденція розвитку форм землеволодіння мусила йти шляхом розвитку приватної власності, а не шляхом утворення общинного способу землеволодіння з його порівняльно-передільним принципом. І той факт, що в Новоросії поширеною була община ¹⁾, — не повинне обдурювати дослідника. Не повинні ми початок новоросійської общини шукати десь в общинних формах землеволодіння Запоріжжя. Причину виникнення общини в Новоросії треба шукати там, де була причина руїни долевої общини на півночі Росії і початок її брати з тих же таки катерининських часів. Нові поселенці, чи то кріпаки, що осіли на землях своїх поміщиків, чи то вільні селяни, що селились на державних фондах, не могли вибирати бажаного їм способу землеволодіння. Вони мусили вважати на пропозицію державних урядовців або поміщиків, а ці вважали передусім на свої власні інтереси. А як общинна форма землеволодіння була найвигідніша для державних фінансів, а також і фінансів кожного поміщика, то на зановозаселених землях її почали широко культивувати. Тяглова община була складовою частиною по-

¹⁾ Результати подворної переписи Ананьєвського у. 1886—1887 г. Херсонь 1889 г., стор. 419. Результати подворної переписи Єлизаветградського у. 1883—1885 г. г. Херсонь, 1866 г., стор. 112, розд. V.

даткової системи російського абсолютизму. Зразу у Новоросії «подати платили по розмірамъ занятія, по состоятельности», а «бідные или ничего не платили, или платили очень мало». Ось чому московський фінансовий прас раптом змінє форму оподаткування «на ревизскія души». «С начала 800-х годов перешли къ платежу податей по ревизскимъ душамъ по семи гривенъ съ души» ¹⁾. Мабуть тому новоросійське заможне селянство другої половини XIX століття весь час прагне вийти з общини. Коли община розвалиться, це дасть йому можливість, поперше, придбати землі збіднілого селянства, а подруге, — дим воно «освободится отъ обязанностей участвовать иногда въ уплатѣ по мірской раскладкѣ земельныхъ недоимокъ» ²⁾.

Частково общину на український степ заносили механічно російські емігранти-общинники. Землі у деяких нових поселеннях були «учреждены по російскому обряду». «В селѣ Чернухинѣ, Чернухинской волости, уставъ земли взятъ изъ Орловской губ.» ³⁾.

¹⁾ Пругавинъ.— Ист. зем. общины въ Славяносербскомъ уѣздѣ. Сборн. стат. свѣд. по Екат. губерни., вып. III, 1886 г. Славяносербскій уѣздъ, стор. 58.

²⁾ Сборн. стат. свѣд по Екат. губ., т. II., 1886 г. Бахмутскій у., стор. 100.

³⁾ Пругавинъ.— Ист. зем. общины въ Славяносербскомъ у. Сборн. стат. свѣд. Екат. губ., вып. III, 1886 г. Славяносербскій уѣздъ, стор. 56, 58.

Отже, новоросійська община по своєму віку дуже молода, прийшла вона на українські землі вкупі з московським чиновником та поміщиком. «Община Екатеринославской губ. считаетъ свое существованіе нѣсколькими десятилѣтіями». «Первый коренной передѣлъ, т.-е. переход къ общинно-земельному устройству,—пише Пругавин 1886 року,—произведенъ у бывшихъ государственныхъ крестьянъ 50—60 лѣтъ назадъ». (Цебто в р.р. 1830—1840. М. К)¹⁾.

До визнання общини на Запоріжжі Яворницького привів факт «бросання лясов», жеребкування річних урочищ. «Съчвое товарищество владело разными угодыми, т.-е. сінокосными, пашенными, рыболовными и звѣроловными мѣстами на правахъ общинныхъ, мѣняя ихъ по жеребію ежегодно»,—пише акад. Яворницький²⁾. Справді, кожен рік першого січня на майдані на військовій раді в запоріжців був звичай «бросать лясы»³⁾, але коли ми докладно розглянемо це явище, то в нас зовсім відпаде можливість порівнювати запорізький розподіл урочищ з общинною формою землекористування. Перш за все землі орні, сінокосні і всякі інші ніколи на Запоріжжі не жеребкувалися. На військових

¹⁾ Пругавин.—Ист. зем. общины въ Славяносербскомъ у. Сборн. стат. Свѣд. Екат. губ., вып. III, 1886 г. Славяносербскій уѣздъ, стор. 54.

²⁾ Яворницькій.—Ист. зап. каз. том I, стор. 464.

³⁾ Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, т. 1, стор. 74.

радах ділили «на курені» лише «рѣчки» «отъ пороговъ до самой Богъ рѣки, впадающихъ изъ степи въ Днѣпръ»¹⁾.

Отже, видно, що річні врочища, багатіючі на рибу, були державною власністю Запоріжжя. На користування ними мали привілеї, або вірніше—монопольне право, курені запорізького війська, а що врочища були не рівноцінні, то роздавалися вони куреням через кидання жеребків.

Немає ніяких підстав також говорити й про те, що «січ знала колективну власність, що появлялася в наслідок відвоювання спільними силами території вільностей»²⁾. На нашу думку, кажучи про колективну власність на Запоріжжі Слабченко змішує її з державною власністю. Коли державна та військова власність на Запоріжжі мали місце, то зате там не було ніякої колективної власності, також, як і не було ніяких причин до її виникнення.

Таким чином, не було на Запоріжжі ні общинної, ні колективної форми землеволодіння Якраз навпаки. З розвитком сільського господарства шаленим темпом ішов процес закріплення земель у приватну власність. На землях, які формально вважалися за державну власність, хлібороби-запоріжці селилися на правах ргімо оссупанти, часто без всяких дозволів і навіть без відома запорізького уряду. Запорізька влада

¹⁾ Ригельман.—Лѣтоп. повѣст. о Малой Россіи, ч. IV, стор. 74.

²⁾ Слабченко.—Паланк. орг. зап. вольн., стор. 23.

часто була поставлена перед фактом володіння й мусила його взаконювати¹⁾. Дальший розвиток запорізького господарства, розвиток продукційних сил краю вимагав стимулювання приватної земельної власності з боку самого запорізького уряду. Ось чому військова старшина підчас об'їздів Запорізьких Вольностей займається не лише питаннями фіскального та судового характеру, а й питаннями охорони та закріплення приватно-земельної власності. Підчас таких мандрівок кошовий роздавав не мало «байраків»²⁾. Заможні шари населення мали можливість не тільки закріпити фактичні володіння, але й одержати нові землі. Порядок наділення був такий: спершу землі давалися старшині, за нею — духівництву, потім козацтву й під кінець лише запорізькому поспільству³⁾. Земельні надання особливо широких розмірів набрали з другої половини XVIII стор. В цей період, можна сказати, відбувається процес мобілізації земель запорізькою старшиною та заможним козацтвом. Роздавалися землі так «за відбудування військової служби», так і «за вже понесену службу»⁴⁾. На наділених землях, як після дощу опеньки, росли старшинські зимівники, хутори й набирали вони форм поміщицького господарства.

¹⁾ Скальковській.— Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 198

²⁾ Скальковській.— Киевск. Старина, 1886 г., т. XIV, стор. 65.

³⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 209.

⁴⁾ Слабченко.— Паданк. орг. зап. вольн., стор. 88.

Власність на землю на Запоріжжі так закорінилася, що землю почали продавати і заставляти. Запорізький полковник Потапенко позичив Золотаревському 4 000 крб., а щоб забезпечити позику, взяв у того маєток «зимівник»¹⁾. Передавалися також землі і в спадщину Військовий старшина Качалов духовним заповітом передав свій зимівник племянникові. Теж саме зробив і старшина Литвин²⁾.

Таким чином, на Запоріжжі не було ні общини, ні колективних форм землеволодіння. Землі тут були державною власністю, а на них осідали займанщики, які потім закріплювали їх у приватну власність, а слідом за вільною займанщиною потяглася роздача земель у приватну власність запорізьким урядом. Були тут ще землі військові, що їх використовували курені в інтересах курінно-військового господарства, як от: військові зимівники, військові кінські заводи, а біля них сінокоси та пасовища.

В літературі про Запоріжжя ми зустрічаємо два протилежні погляди на рільництво. Одна група істориків схиляється до тої думки, що рільництво на Запоріжжі було слабо розвинуте, друга — тримається протилежних поглядів. Скальковський — представник першої групи — не цілком заперечує існування хліборобства. «Земле

¹⁾ Слабченко.— Пад. орг. Зап. Вольн., стор. 98.

²⁾ Там само.

дліє, т.-е. хлібопашество, существовало съ дрвнейшихъ временъ въ Запорожьи, ибо самая община, происходя отъ русской крови, была колонією земледельческою»¹⁾ Зауважує він лише, що хліборобство було «слабое». А перед цим автср висловлює свою думку про причини недорозвинености сільського господарства. Про них він говорить так: «Недостатокъ промышленного духа, свойственный всѣмъ Славянскимъ народамъ, еще болѣе чувствуемъ былъ на Запорожьи»²⁾.

Протилежного погляду тримається Слабченко. Про хліборобство на Запоріжжі він каже: «Після 1734 р. хліборобство, починаючи від 50 р. р. XVIII ст., стає панівним на всій території Вольностей промислом»³⁾. Як доказ розвиненого хліборобства, Слабченко вказує на цілі засівні кампанії, що їх провадив кіш через паланкових полковників⁴⁾.

Неясно сказано про розміри рільництва в роботах Яворницького. В одному місці він говорить, що запоріжці мало «занимались хлібопашествомъ», бо мали «большую склонность къ рыбной пище и овощамъ, нежели к хлѣбу и мясу»⁵⁾, в другому місці він погоджується з акад.

¹⁾ Скальковскій.—Ист. Новой Сѣчи, том I, стор. 23.

²⁾ Там само, стор. 222.

³⁾ Слабченко.—Паланк. Орг. Зап. Вольн., стор. 35.

⁴⁾ Там само, 36.

⁵⁾ Эварницкій.—Ист. зап. каз. т. I, стор. 465.

Зуевим, який знаходить, що запоріжці займалися, крім «кровавого промысла», ще й «хлібопашествомъ, скотоводствомъ и рыболовствомъ»¹⁾.

На нашу думку, всі ці суперечності зникають, коли розглядати рільництво на Запоріжжі не в статичній, а в динамічній, в його розвитковій. Звичайна річ, що не до хліборобства було козакові в XVI ст. Хіба можна було обробляти землю, яка не мала жодного захисту від так близького ворога в цьому безлюдному степу. Не тому, що в запоріжця було «отсутствие промышленного духа» і не тому, що любив він рибу, чи не любив, а ловити її на річках, які мали природні та штучні захисти, йому було зручніше й вигідніше, ніж ризикувати життям в «Дикому полі». Отже, цілком вірно буде, коли скажемо, що на Запоріжжі до XVI ст., навіть в XVII, хліборобство було розвинено слабо.

Про це ми можемо пересвідчитися з тієї низки рапортів стряпчого Григорія Косагова, який був посланий в 1655 році для сукупних військових дій з запоріжцями проти кримських та ногайських татар. Косагов писав московському цареві «я холопъ твой хлѣбныхъ запасовъ въ Охтырку купилъ... И вотъ, государь, запасъ, который былъ купленъ твоимъ, великого государя, ратным людемъ, розданъ весь, а ныне, государь, у твоихъ, великого государя, ратныхъ людей

¹⁾ Эварницкій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 265

запасовъ нѣтъ»¹⁾). Коли зважити на той факт, що продукти для кримської кампанії Косагову довелося купувати в Охтирці і доставляти їх «въ Запороги... липами, а липы, государь, покупаль, дорогою цѣною»²⁾, то цілком можна уяснити стан хліборобства на Запоріжжі. «А въ Запорогахъ, — пише далі Косагов, — купять осмачку оржаной муки по 5 руб., а пшена, государь, и купить не добудуть»³⁾). Про довіз хліба на Запоріжжя ми маємо дуже багато відомостей. Не будемо говорити про хлібне «жалование», які запоріжці одержували від польського короля, а пізніше і від московського царя, а будемо брати на увагу довіз хліба в загально-запорізькому торговому балансі. Відомо ж нам, проте, що рибу свою в Польщі та Гетьманщині запоріжці «вямѣнивали на вино, а случается и на хлѣбъ»⁴⁾).

Зовсім інакше виглядає хліборобство у XVIII ст. Ми вже говорили про зміни господарства в Запоріжжі й про причини цих змін. Зовнішні міжнародні обставини та поширення зв'язку Східньої Європи з Близьким Сходом поставили перед Запоріжжям певні вимоги, як перед своїм торговим агентом. Життя запорізьке було переведено на мирні рейки. Колишні запеклі вороги

¹⁾ Акты, относящ. к ист. южн. и зап. Россіи, т. 5, 1867 год, стор. 137.

²⁾ Там само

³⁾ Там само, стор. 143.

⁴⁾ Запис. Одес. О-ва Ист. и Древн., т. 7, 1868, стор. 185.

запоріжців — татари — рідше стали проявляти охоту до ясирю, а більш укріпляли своє сусідство на комерційних засадах. В ці ж часи у взаєминах татар та запоріжців помічається справжня ідилія.

Ось що писав 1764 року перекопський мурза Боба-Іман кошовому Пилипу Федорову: «Благодарение богу, его святымъ соизволениямъ сего году уже выстояніе свое сдѣлалъ, соль произошла обильно противу прошедшого году: какъ обычай сѣла хорошо. Да притомъ - же воды и травы въ Крыму, также и на пути вездѣ изобильно, такъ что очень спокойно для чумаковъ, а для скота кормовъ достанеть... Причемъ посылаю Вамъ гостинець одинъ сафьянъ, прошу принять его благо. Да притомъ же прошу прислать намъ возовъ два для Васъ, одолжаюь самой чистой соли на Вашъ расходъ накласть. Причемъ прошу не въ незамедленіи чумаковъ присылать за солью»¹⁾).

Торгові бариші в нормалізували взаємини кримських мурз із запорізьким кошем. Це дало можливість оживити Дикий степ. Він тепер являє собою безпечне ельдорадо для кожного запоріжця, у якого в кишені бряжчали дукати. Біля річок, в долинах, які так дуже мережили степ, виростають чорними плямами старшинські та козацькі зимовники-мастки. З розвитком зимовників іде в унісон і розвиток запорізь-

¹⁾ Эварницкій. — Ист. Зап. кав., т. 1, стор. 499.

кого сільського господарства. При чому, більша рентабельність скотарства не дала можливості рільництву в зимовникові відіграти домінуючу роль. Розміри хліборобства переважно залежали від попиту внутрішнього ринку, бо на зовнішній — більш експортувались коні, рогата худоба та вівці. Та все ж внутрішні споживчі вимоги на збіжжя, видно, були не малі, коли утворили стимул до розвитку рільництва. Свідком цьому може бути відносно висока запорізька рільнича техніка. Запоріжжя знало залізний плуг і трипільну систему¹⁾. Не можна думати, що така організація рільничого господарства була заведена вже по всіх зимівниках, але можна з певністю підкреслити, що вона вперто пробивала шлях в запорізькому сільському господарстві. Це стане нам дуже ясним, коли ми пригадаємо ту велику еміграцію хліборобського населення з Гетьманщини, які несли з собою на Запоріжжя і рільничу техніку, і хліборобську культуру.

Що хліборобство набирало значного товарового характеру, можна бачити хоч би з того, що запорізький фіск не прогавив завести на слободах та зимівниках спеціальний податок з млинів²⁾. До такого ж самого характеру податків можна віднести і так звану «десятину», яка стягалася з хліборобів на «войско... как

¹⁾ Слабченко.— Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 92.

²⁾ Там само, стор. 83.

и на паланку»¹⁾. Місцевим хлібом годувалося все населення Запоріжжя²⁾, постачався він частково у фобурги та російські ретраншаменти, а ще багато сільсько-госп. збіжжя перероблялося на горілку та на різні браги.

Осередком сільського господарства на Запоріжжі був зимівник. Виникнення його ми не відносимо на XVIII ст., бо виник він раніше, але тоді не носив він того масового характеру, якого набрав з 50 р. р. XVIII ст. Визначити кількість зимівників точно немає змоги. Можна погодитись на ту кількість, яку подає Чернявський — секретар «Иностранной Коллегии»: «Симъ имъ зимовникамъ разселенной на обширной ихъ землѣ, хотя точного числа положить и невозможно, однако... можно считать 4 тысячи зимовниковъ»³⁾. Зимівник своїм виробничим характером охоплював усі галузі сільського господарства. В зимівниках займалися скотарством, хліборобством, ловили рибу, полювали на звірів, зимівчакі заводили також городи, сади та розводили пасіки⁴⁾. З загальної маси зимівників треба виділити зимівники військові. Ці являли собою просто військові господарства. Їх вели на військовий взірць спеціально виділені для того козаки. Основне завдання військових зимівників полягало в постачанні для війська

¹⁾ Слабченко.— Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 33.

²⁾ Слабченко.— Орг. Зап. Вольн., стор. 93.

³⁾ Мышецкий.— Ист. о каз. зап., стор. 81.

⁴⁾ Там само.

коней та іншої худоби. В цих військових господарствах були спеціальні кінські заводи, спеціальні кошари¹⁾. Слабченко р. 1775 на правому березі Дніпра нараховує близько 763 військових зимівників, а в них 8.684 козаків²⁾. Серед звичайних січовиків, які вели військові господарства, зустрічаємо ми ще військових табунщиків, які, мабуть, і були головними управителями військових господарств.

Старшинський, чи козацький зимівник, був не «проста изба или хата — это скорѣе усадьба»³⁾. Зрозуміла річ, що не були зимівники всі однакові своїм розміром. Але більшість їх належала заможним колам запорізького суспільства, головним чином, військовій старшині⁴⁾ і мали характер Гетьманського старшинського маєтку. Ми не можемо сказати, що зимівник — це те ж, що на гетьманщині старшинський маєток. Між ними була різниця, але різниця тільки якісна, а не кількісна. Коли старшинський маєток більше носив характер рільничого господарства, то отаманський зимівник мав характер господарства скотарського. Те, що зимівник мав менше робітних рук, ніж старшинський маєток, нам ні в якому разі не може заважати дорівнювати його до останнього, бо треба знати, що ско-

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 75.

²⁾ Там само, стор. 74.

³⁾ Скальковській П. — Ист. Новой Січи, т. I, стор. 245.

⁴⁾ Слабченко. — Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 89.

тарство на Запоріжжі в 5 разів було вигідніше, ніж хліборобство на Гетьманщині¹⁾.

Виходить, що зимівник міг своєю прибутковістю дорівнювати маєткові Гетьманщини, в якому було в 5 разів більше робітних рук, ніж у зимівникові.

Щоб мати повне уявлення про зимівник, ми наведемо типовий зимівник Колпака. Один з них на річці Багатій мав: 3 хати, 2 комори, лях, стайні, 4 під парканом двори, млин на 2 кола. Було тут худоби: 1.200 овець, 127 коней, 85 кобил, 129 волів, 129 биків і 54 корови²⁾. На другому зимівникові Колпака в р. 1747 татари захопили: 12 чт. борошна, 19 неводів, 7 човнів, 59 пуд. соли і 9 коней³⁾.

Важко визначити кількість робітних рук в зимівникові. Можна гадати, що в козацьких зимівниках було пересічно 15 найманих робітників⁴⁾.

Для старшинського зимівника щодо кількості робітних рук найбільше підходять ті цифри, які подає акад. Багалій. За його підрахунком зимівник Колпака мусив мати: 4 — 8 робітників, 12 чабанів, 5 невідничих та рибалок, 1 миршника, 1 візник, 20 чол. для догляду за рогатою

¹⁾ Слабченко. — Соц. - прав. орг. Зап. Січи. Праці по вивченню права. 1927 р., вип. III, стор. 324.

²⁾ Скальковській. — Ист. Нов. Січи, т. I, стор. 245.

³⁾ Слабченко. — Паланк. Орг. Зап. Вольн., стор. 93.

⁴⁾ Мишецькій. — Ист. о каз. зап., стор. 81.

худобою, «усього від 43 до 47 чол., не беручи на увагу кухарів і домашньої прислуги»¹⁾.

Не завжди той чи інший старшина кидав військо, для того, щоб вести господарство свого маєтку-зимівника. Були й такі, що в отарах овець і табунах коней вбачали більше інтересу, ніж у військовій службі, а були й такі, що інтереси останньої вдало поєднували з інтересами зимовчанського господарства. У таких випадках старшинські зимівники вели спеціально призначені люди-управителі. В зимівнику Колпака в Опанасівці «за отсутствием» (Колпака) завідывалъ хлопецъ - малецъ С. Лот, человекъ грамотный и благонадежный»²⁾.

Доводиться визнати, що на Запоріжжі «несравненно важнѣйшую отрасль хозяйства представляло скотоводство»³⁾. Нам спадає передусім на око на Запоріжжі великі військові та приватно-старшинські кінські заводи, які, головним чином, були «около Ингульца, Буга и Великого Луга»⁴⁾, де на багатих на траву луках ходили коні в «пустопашь».

Конярство в господарстві запорізьких поміщиків старшин, або й запорізьких козаків було основним джерелом їх прибутків. Дешевий догляд та випас і великий попит європейського ринку на коні стимулювали надзвичайно швид-

¹⁾ Слабченко, — Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 95.

²⁾ Там само, стор. 96.

³⁾ Скальковскій, — Ист. Нов. Сѣчи, стор. 226.

⁴⁾ Эварницкій, — Ист. Зап. каз., т. I, стор. 470.

кий розвиток конярства на Запоріжжі. І справді, зустрічаємо ми зимівники, які, в повному розумінні слова, являди собою розплідники конярського господарства, поставленого на високу підприємницьку ногу. Досить пригадати зимівника відомого вже нам Колпака, у якого татари при наскокові забрали 7.000 штук коней¹⁾. Таке конярське господарство на Запоріжжі не являло собою випадка. Уся запорізька аристократія цього часу, Калнишевські, Глоби, Білецькі та інші, розумілися на прибутках від конярства, аж ніяк не гірше за Колпака.

Запорізькі коні задовольняли собою потребу не лише війська тутешнього, суди прибували з-за кордону ремонтери (в 1768 р. з Пруссії прибув капітан барон Ліндерен) і закуповували коней цілими табунами для комплектування військових кавалерійських частин²⁾. Запорізькі коні високо цінилися не лише військовими спеціалістами, в них кохалися тодішні польські та російські аристократи.

Крім коней, на Запоріжжі багато розводилося рогатої худоби «Каждый козакъ-зимовчакъ имѣлъ по нѣсколько сотенъ тысячъ, даже десятковъ тысячъ рогатого скота»³⁾. Поруч з рогатим скотом бродили по запорізьких степах великі отари овець. «У иного казака было по 4, даже по 5 тысячъ головъ овецъ», і ці останні були найціннішою

¹⁾ Эварницкій, — Ист. зап. каз., т. I, стор. 471.

²⁾ Скальковскій, — Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 228.

³⁾ Эварницкій, — Ист. зап. каз., т. I, стор. 471.

в ті часи волоської породи¹⁾). Шерсть з овець та смушки були цінним експортним товаром, що його вивозили запоріжці на польський та європейський ринок. А взагалі, скотарство в цілому «давало великі прибутки... Інші види господарства не могли з ним конкурувати»²⁾).

Отже, не зважаючи на екстенсивний характер запорізького сільського господарства, останнє було високо товаровим, високо-прибутковим. Про багатство запорізьких скотоводів можна нам легко судити тоді, коли ми будемо знати про тодішні ціни. Ціна вівці була 2 крб.³⁾, ціна коняки — 25 крб.⁴⁾.

Про ціну на рогату худобу ми маємо випадкові відомості і наводимо їх як приблизні. Запорізький козак Донець, по позову до мешканця с. Попівки Лубенського полку Гаврида Кириченка одержав «заплати по сіннікї за вола 4 рубля»⁵⁾. Думаємо, що ціни на скот на Гетьманщині мало чим різнилися від цін на скот на Запоріжжі.

Крім скотарства та хліборобства, розвинені були на Запоріжжі ще різні сільськогосподарські

промисли. Різноманітність запорізьких земель викликала деяку диференціацію запорізького господарства. Так, коли в паланках Самарській, Орельській, Протовчанській, Кодацькій та Інгульській домінувало скотарство та хліборобство, то паланки Буго-Гардонська та Калміуська мали переважно рибальський тип господарства. Ми цим не хочемо сказати, що лише в цих двох місцях займалися рибальством запоріжці. Воно в них так широко практикувалося, що рибалки-запоріжці виходили часто навіть за межі своїх земель. А все ж таки головними місцями рибальства у запоріжців були Дніпро та Біг з їхніми притоками, а також морські коси—Калміуська, Бердянська та Єйська¹⁾. Рибальство було організованим промислом. Порічках стояли риболовні заводи, які охоплювали весь процес ловлі та збуту риби. Тут ловили рибу, чистили, солили, або сушили, сортували, а потім клали у кадки і продавали. Окремо на заводах готували ікру паюсну та зернисту²⁾. Рибу продавали «головами», цебто партіями, які поділялись на чотири сорти: 1—клатось 100 шт. риби великої, 2—200, 3—500 і 4—1000 шт. риби малої. Така голова риби коштувала від 70 коп. до 1 крб.³⁾.

Про велику прибутковість рибальства свідчать ті обставини, що «право вільно користуватися

¹⁾ Зварницькій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 471.

²⁾ Слабченко.—Соц.-прав. орг. Зап. Січі. Праці во виченню права. 1927 р. Збірн. вип. II, стор. 324.

³⁾ Там само, стор. 324.

⁴⁾ Андрієвській.—Матеріали для історії южно-русс. края, стор. 213.

⁵⁾ Андрієвській.—Матеріали для ист. южно-русс. края, стор. 106.

¹⁾ Зварницькій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 473—474.

²⁾ Зварницькій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 476.

³⁾ Там само, стор. 478.

рибними ріками й озерами посеред Вольностей мали тільки запоріжці¹⁾). Так щороку жеребкувалися річки між куренями²⁾), козаки яких або сами ловили рибу, або давали дозвіл ловити її стороннім особам, звичайна річ не без відповідної плати.

Риболовні заводи здебільшого утримувались курінними «козак ми-господарями»³⁾), які склали артілі, що звалися «односумами». Вони наймали собі «тафу», цебто робітників, чоловіка 15-20. Артільний вигляд таф обдурив декого з дослідників, в тому числі й Єфименко, яка писала про «суспільний характер» експлуатації уходів⁴⁾. По суті тафи — це були рафіновано-підприємницькі організації з найжорстокішою формою експлуатації. В число робітників «таф» односумці наймали різний збір, який з'являвся в запорізьких землях. Це були бродяги, можливо, злочинці з Правобережжя, чи Лівобережжя, які, так чи інакше, не мали змоги повернутися додому, а тому погоджувалися на ту каторжну роботу, до якої їх примушували «козаки-господарі». Недаром «артілі» ці були тими кублами, що виховували маси незадово-

лених, що комплектували собою гайдамацькі ватаги для організованої боротьби з панством на Правобережжі, або для епізодичних наскоків на зимівники запорізьких старшин.

Займалися на Запоріжжі ще долюванням. При чому, можна думати, що хоч цей промисел не був так дуже розповсюджений, але він був окремою галуззю занять деяких кіл запорізького населення. Так, в Буго-Гардовській паланці ми зустрічаємо цілі організації «лисичників»¹⁾), з своїми виборними отаманами на чолі. В запорізькому експорті зустрічаємо й шкури звіря, що їх добували оці ж таки «лисичники».

Грало деяку роль в запорізькому господарстві ще пасічництво. Особливо відомі місця, де розповсюджено було пасічництво — це по Дніпру, Інгулу та Громоклеї, де запоріжці «изрядное количество меду добывали»²⁾). Мед ішов на харчі, з нього готовили різне питво, а з воску робили свічки, які мали вже чималий збут в манастирських та приходських церквах Запоріжжя.

Було на Запоріжжі й городництво та садівництво, хоч мали вони виключно споживчий характер. Запоріжжя знало такі городні культури, як: капусту, огірки, кавуни, дині, редьку, цибулю, часник, тютюн тощо³⁾).

З прибуткового промислу на Запоріжжі треба ще назвати шинкарство. Шинки запорізькі,

¹⁾ Зварницькій. — *Ист. зап. каз.*, т. I, стор. 479.

²⁾ Там само, стор. 480.

³⁾ Там само, стор. 481.

¹⁾ Праці комісії для вивчення історії права, 1927 р., III, Слабченко. — *Соц. прав. орг. зап. Січи*, стор. 319.

²⁾ Мышецкій. — *Ист. о каз. Зап.*, стор. 36.

³⁾ Скальковській. — *Ист. Нової Січи*, т. I, стор. 232.

⁴⁾ Єфименко. — *Ист. Укр. народу*, вид. II, 1922 р., стор. 99.

або перепродували ту горілку та вина, які довозились з-за кордону, або ті браги та пива, що їх варили самі запоріжці. Як було розповсюджене шинкарство можна уявити з кількості шинків. 1770 року на Запоріжжі було більше, як 370 шинків. В Січі їх було 73, в паланці Самарській — 83, Протовчанській — 78, Кодацькій — 74, Орельській — 45, в Микитному Перевозі — 10 та Кам'яному Базарі, Інгульської паланки — 10 шинків¹⁾. Видно велика була прибутковість шинків цих, коли уряд запорізький завів на них чималий податок. В 1771 р. шинкового збору надійшло: з Кодацької паланки — 205 крб., Орельської — 110 крб., Самарської — 327 крб.²⁾.

Добре знало Запоріжжя ще ремісництво. І треба сказати, що в дослідницьких роботах про нього дуже мало говорилося. Історики, які розвиток запорізького суспільства вважали дуже низьким, господарство його натурально-споживчим, апіорі припускали недорозвиненість ремісництва. Це є велика помилка. Ремісництво Запоріжжя було поширене у великих розмірах. «При Запорожской Січи мастеровыхъ людей имѣются: слесаря, кузнецы, сапожники, портные, плотники»³⁾ і всі вони, хоч приписані були до куренів, але роботу виконували «всегда съ

заплатой». Ремісництво було не тільки в столиці Запоріжжя-Січі з розвитком фобургів-містечок, воно пропонувало себе до послуг і тутешньому населенню. Особливо велике значіння мало на Запоріжжі військове ремісництво. «Все имѣющееся въ обиходѣ у запорожскихъ казаковъ огнестрѣльное и холодное оружіе было частью своего издѣлія»¹⁾. На Запоріжжі були свої «искусные ружейные мастера», тут вироблялася зброя, виготовлявся також і порох, який в основному і задовольняв військові вимоги Січі, коли не рахувати ту незначну кількість пороху, що його одержували запоріжці «въ видѣ царского жалованья»²⁾. Були ще в Січі спеціальні майстерні, де вироблялися човни. Коли зважити на великий попит на їх, так з боку військової влади, так і з боку рибальських підприємців, то можна думати, що виробництво човнів на Запоріжжі посідало не мале місце й вимагало чималої кількості робітних рук, бо ми знаємо, що «надъ каждой чайкой работало не менше 60 чел. въ теченіе 15 ти дней»³⁾.

Крім того поділу запорізької торгівлі, що ми зустрічаємо в літературі, на торгівлю зовнішню та внутрішню, треба зробити ще один поділ. Зовнішню торгівлю треба розглядати, з одного боку, як транзитну, а з другого — як імпортно-

¹⁾ Зварницькій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 503.

²⁾ Слабченко,—Паланк. орг. Зап. Вольностей, стор. 41.

³⁾ Мышецкій.—Ист. о каз. зап., стор. 47.

¹⁾ Зварницькій.—Ист. зап. каз. том I, стор. 444.

²⁾ Там само.

³⁾ Там само, стор. 455.

експортну торгівлю запоріжців з своїми сусідами. Перший тип торгівлі мало мав спільного з виробничими силами країни, хоч, правда, робив свій відбиток на них. Експортно-імпортна ж торгівля йшла паралельно з розвитком господарства, з розвитком продукційних сил Запоріжжя. Обидва типи торгівлі в XVIII ст. були досить широкі.

Розвиткові транзитної торгівлі сприяло важливе географічне становище Запоріжжя. Посідаючи старий історичний торговий шлях «із Варяг в Греки», долаючи великі простори «Дикого поля», запоріжці справді тримали в себе ключі європейської торгівлі з Близьким Сходом. Можна сказати, що «вся торговля Польши, Литви, України и Южной Россіи XVI-XVII в.в. была въ рукахъ у запорожскихъ казаковъ и велась черезъ ихъ посредство»¹⁾. Торговлю запоріжці вели водяними та суходольними шляхами. Перший ішов Дніпром в Чорне море; з трактів шляхів найвідоміше т. зв. «одвічні шляхи»: Муравський з лівого боку Дніпра та Чорний — з правого, з їхніми боковими галузками²⁾. Найголовніші місця запорізької торгівлі, так би мовити, центри її, це: Січ, Очаків та Царгород. В Січі була прекрасно устаткована пристань, що її звали запоріжці «уступом», де могли стояти 5, 8, а інколи й 10 чужозем-

¹⁾ Эварницкій. — Ист. зап. каз., т. I, стор. 483.
²⁾ Скальковскій. — Ист. Новой Сѣчи, том I, стор. 261.
³⁾ Эварницкій. — Ист. зап. каз., т. I, стр. 484.

них кораблів. Морем товари перевозилися так чужоземними суднами, так і запорізькими чайками. Суходольними шляхами товари розвозили чумаки. Тисячі чумацьких возів на битих шляхах були звичайним видовиськом запорізького степу.

В ці часи чумацтво запорізьке, як і чумацтво Лівобережжя та Правобережжя, виросло вже в міцну купецьку верству. Воно собою являло не «зачатокъ національного малорусского купечества»¹⁾, як характеризує його Яворницький, а вже було цілком оформлене в сильну економічну торгову клясу. Чумак Микита Зубенко козак Корсунського куреня, з 30 волами, 2 кіньми та 7 робітниками, або Іван Кісіль, Кобеляцької сотні, мешканець, з 95 волами, 2 кіньми та 17 робітниками²⁾ аж ніяк не були схожі на піонерів українського купецтва, а були купцями в повному розумінні цього слова й мало чим різнилися від іншого-ліпшого торгового заправила другої якоїсь країни.

Навіною нам здається думка про «чисто товарищескую ассоціацію» запорізького чумацтва і про те, що чумаки «платили всю прибыль отъ своихъ промысловъ въ войсковой скарбъ»³⁾. Не можна формами підмінювати зміст. Загрозливі й

¹⁾ Эварницкій. — Ист. зап. каз., т. I, стор. 425.
²⁾ Ист.-Геогр. збірн., т. II, 1928 року. Тищенко — «Нариси історії торгівлі Лівоб. Укр. з Кримом у XVIII ст.», стор. 122.
³⁾ Эварницкій. — Ист. зап. каз., т. I, стор. 496.

ризиковані переїзди степовими шляхами, де щохвилини можна було чекати наскоку «гайдамак» українського чи ногайського походження, примушували чумаків до суворо організованих форм своїх мандрівок, побудованих на військовий взірць, з отаманом на чолі. Така валка спроможна була дати відсіч всякому зазіханню на чумацьке добро. Ось у чому крилось «товарищество» українського чумацтва. Така форма організації була найдоцільніша і найбезпечніша для захисту чумацьких капіталів.

Загальний висновок про торгівлю Запоріжжя мусить бути такий: Запоріжжя в XVIII ст. все в цілому кружляло у вихрі буйної торгівлі, всі пори запорізького життя були прийнятні гонитвою за талярюм, або карбованцем. Одна група населення була зайнята транзитною торгівлею, друга — продукуванням та продажем власних виробів і так та, так і друга не скаржились на свою гірку долю. Так торгівля транзитна, так і торгівля тубільним запорізьким крамом, були однаково широкі, були однаково прибуткові. Як бився торговий пульс запорізького життя, можна трохи характеризувати прибутком Переволючанського перевозу, з якого запорізька скарбниця мала прибутку щороку 12 тис. карбов.¹⁾

Розглянемо тепер торгівлю запоріжців з кожним із своїх сусідів окремо. На півдні запо-

ріжці насамперед стикалися з кримськими татарами. Зв'язки їх здійснювались двома шляхами, або взаємними наскоками, підчас яких татари вводили великий ясир, а запоріжці «лупили чабанів», або ці два сусіди вели мирну торгівлю. Ці дві форми тісно переплітались і ніколи одна одну не виключала. В XVIII ст. відома ціла низка нелюдських взаємних наскоків татар і запоріжців, а поруч з цим також відомі і широкі торгові операції. Головними пунктами кримсько-запорізької торгівлі були: Січ, Перекоп, Кафа та Козлов. Торгівля ця велася так водяними, так і «одвічними» шляхами. Продавали татари запоріжцям, переважно, сіль, а потім такі товари, як шовк, вина, волоські горіхи та інше. А татари в запоріжців купували: хутра, полотно, шкіру, залізо тощо¹⁾.

Кримсько-польська та кримсько-українська торгівля ні в якому разі не могла обійтися без запоріжців. Близкість цих останніх до соляних озер зробила їх головними постачальниками соли всім українським та польським містам. Вивозили запоріжці крім кримської соли, ще й свою. Прогноїнські озера, де спеціально була влаштована Прогноїнська паланка, були місцем видобутку запорізької соли.

Дуже жваво торгували запоріжці з турками. 1649 р. була складена угода турецького султа-

¹⁾ Маркевич. — Истор. Малороссін, т. II, 1842 р. стор. 324.

¹⁾ Эварницкія. — Исг. зап. каз., т. I, стор. 490.

на з «войском запорожским и народом русским». Подаємо зміст цієї угоди.

Ст. I.

Султан турецький дозволяє козацькому військові й землі його вільну плавбу на Чорному морі до всіх своїх портів, міст і островів, і до портів інших держав і володарів християнських, також по всіх ріках і до всіх міст, з якими на своє бажання, в торги й купецькі діла входити мають, провадити, купувати й міняти, по волі своїй стояти в портах і від'їжджати, коли захотять, без усякої перешкоди, супротиву й труднощів.

Ст. II.

Для допомоги новій торгівлі запорізького війська і його народу турецький султан звільняє їхніх купців від усяких оплат, мит і податків, а також і товари їхні які тільки вони або в державу його ввозять, або із держави його вивозити захотять на літ 100.

Ст. III.

Доми для складу товарів в городах і портах турецького султана, що так при Чорному, як і при Білому морі знаходяться, дозволяє султан козацькому військові засновувати і там торгувати і їх купцям вільно перебувати, не платячи ніякого податку протягом 100 літ.

Резидент запорізького війська і його народу в Стамбулі матиме свій осідок за належною

пошаною і без усякої небезпеки, якого обов'язком є дбати про правосуддя для покривджених своїх купців. Військо Запорізьке має також резидента султана у своєму портовому місті, який повинен видавати паспорти для козаків, для вільного їхнього проїзду на галерах або кораблях, куди захотять, і за паспорт не більше брати, як один червонець¹⁾.

Ця угода надзвичайно сприяла розвитку запорізько-турецької торгівлі. Остання настільки набрала сили, настільки вона була природно потрібною, що не могли її зламати ті перешкоди, які з'явилися в XVIII ст. в наслідок вороже-агресивних виступів російського торгового капіталу проти турків. В Туреччину запоріжці возили: хутра, шкіри, вовну, полотна, мотузки, коноплі, вівці, пшеницю та інше, а вивозили: зброю, сукна, свинець, шовк, вина, коси та різну бакалію²⁾.

Поляки вели торгівлю то безпосередньо з запоріжцями, то через посередництво їх із турками та кримськими татарами. Велику роль в польсько-запорізькій торгівлі відігравали польські прикордонні поміщики та старости. Міста — Умань, Корсунь Лисянка, Торговиця та інші — мали торгове значіння, як центри торгівлі поляків з запоріжцями. Шляхи Чорний та Шпаків були густо вкриті чумацькими возами, що

¹⁾ А. Скальковській.— Історія Нової Сьчи, стор. 123-124).

²⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 487.

возили в Польщу: сіль, рибу, риб'ячий жир, хутра, сало, віск та інше. Головними ж товарами, що найбільше цікавили Польщу, були коні та рогата худоба¹⁾. Степовий запорізький огир придбав славу не лише у польської шляхти, його поважали й аристократичні кола Європи. Це давало змогу запорізьким купцям через Польщу пробиратись на європейський ринок і збувати там свою худобу.

Торгівля з Гетьманщиною та Росією велася двома шляхами—водяним, через Дніпро, та сухою—шляхами Чорним та Муравським. Великі ярмарки Гетьманщини, особливо міст: Стародуба, Миргорода, Хоролу, Лубень, Ромен та Олішні—не мали б тої гучности, коли б не були тут присутні запоріжці. Торгівля Запоріжжя з Гетьманщиною була настільки господарсько-потрібною, що вона рвала всякі перепони, що їх ставив російський уряд. Заборона, або перешкода торгівлі запоріжців з Гетьманщиною, це було насильне роз'єднання українського господарства, це було штучне ізолювання двох, прагнучих до симбіозу, господарств. Головними товарами запорізького довозу з України були: харчові продукти, риболовні снасті, нитки для неводів, канати, полотна, прості сукна, особливо ж місце в довозі посідала горілка²⁾. Ці товари запорожці або купували, або обмінювали на то-

вари турецькі, або свого власного виробництва. Треба сказати, що натуральний товарний обмін робився не через недорозвиненість торгівлі, а з причини валютних утруднень, що їх мали запоріжці в наслідок заборони російським урядом вивозу на Запоріжжя срібної та золотої монети¹⁾.

В нашому розпорядженні є архівні матеріали, якими можна ілюструвати розміри торгівлі запоріжців з Гетьманщиною. За указом Сенату від 28-го березня 1755 року запорізький уряд мав дати відомості про те, скільки за рік вивозиться і довозиться «питейныхъ и хлѣбныхъ» товарів з Запоріжжя в Гетьманщину. Таку відомість і подав 1-го травня кошовий отаман Григорій Федорів, з якої бачимо, що на Запоріжжя довозили з Гетьманщини:

«Ржаного борошна—четвертей—10 000, пшеничного—1 000 четв., пшени—5 000 четв., горілки бочек малоросійських—500, солодовъ ячныхъ—200, меду прѣсного ведерокъ малоросійських—1 000, нитокъ на риболовні сѣти—4 000 пудовъ, полотна на рубашки—20 000 да хрящу—20 000 арш., китайки на кафтани—4 000 штукъ, сукна разнаго цвѣта—4 000 арш., матерій разныхъ—2 000 арш. и прочего нужного ко одѣянию, яко то овецъ, шкуръ зъ рогатого скота и изъ овец да сукна простого шерсти овечей, пороха и свинца, такожъ ружей, а на противу того сво-

¹⁾ Эварницкій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 492.

²⁾ Там само.

¹⁾ Эварницкій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 489.

ихъ собственныхъ промисловъ въ М. Россію зъ Зап. Сѣчи въ отпускъ въ единъ же гдѣ: Рыбы возовъ четверныхъ 1.500, соли возовъ четверныхъ 2.000, мягкой рухляди — лисичихъ и волчьихъ шкуръ 4.000, лошадей 1.000, рога-таго скота 1.000, сала свиного пудъ до 1.000 уповается быть можетъ»¹⁾.

Велика розміром, хоч переважно дрібна характером своїм була внутрішня торгівля на Запоріжжі. Біля Січі був форштадт, який звався Гасан-базаром, де було близько 100 великих крамниць та багато торгових рядів, рундуків та шинків. В Гасан-базарі жили в окремих приміщеннях базарний отаман та військовий кантаржей «хранитель образцовыхъ вѣсовъ и мѣръ»²⁾. Серед купців були не тільки купці запорізькі, були ще тут крамарі з України, вірмени, татари, поляки та євреї³⁾. Унутрішній торг провадився не лише в Січі, він завоював собі почесне місце в усіх більш-менш значних містечках та паланкових селах Запоріжжя. Велика торгівля велась у селі Кам'яному на Калміусі, в Гарді на Бугові, в Микитині на Дніпрі та ін.⁴⁾. По всіх таких великих містечках, на зразок Січі, були утворені крамні базари, шинки, корчми та крамниці. З розвитком вну-

¹⁾ Андрієвській. Матеріали для ист. южно-русского края, стор. 312.

²⁾ Там само, стор. 173.

³⁾ Там само.

⁴⁾ Там само, стор. 499.

трішньої торгівлі «виникають нечувані для Січі ярмарки»¹⁾. Найвідоміші ярмарки були в Самарському монастирі, в В.-Кодакові, Домоткані, Щеровці, Кам'янці, Соколах, Доломанівці тощо²⁾.

Розвиток внутрішньої торгівлі, безумовно, треба зв'язувати з розвитком товаровості запорізького господарства. Коли торгівля транзитна проходила горизонтально площиною, мало зачіпала господарство запорізького краю, то торгівля внутрішня цілковито виходила з виробничих можливостей запорізького господарства. В торговому обігові опинилися всі запорізькі зимовники. Запорізька старшина, розперезавшись, пустилася гедлювати. Поруч з торгівлею ширилася позичковій операції: Лук'янович, військовий старшина позичив для торгу козакові Шерстюкові 1.300 крб. Калнишевський в 1768 році позичив козакові Караванцеві на 3 роки 2.400 крб. і купцеві Кнеському — 900 крб.³⁾.

* * *

«Народная вольница», «народ», «товариство» і ціла низка подібних демократичних епітетів, що їх вживалося в соціяльній характеристиці Запоріжжя, довгий час прикривали собою диференціацію запорізького суспільства й приховували ті класові суперечності, що так гостро

¹⁾ Слабченко.— Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 79.

²⁾ Там само.

³⁾ Слабченко.— Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 81.

виявилися особливо в XVIII ст. Замість того, щоб іще більше забарвити запоріжців в демократичний колір — дехто з істориків вважав їх найнижчою верствою польсько-українського суспільства. На думку їх запорізьке козацтво складалося виключно з кріпацьких елементів, а в крайньому разі це був «самий маломошній и въ имущественномъ отношеніи классъ свободныхъ людей»¹⁾, який в наслідок земельних утисків од феодалів шукав ліпшої долі на «южномъ рубежѣ» своєї непривільної батьківщини.

Правда, були й інші історики, які, щоб ошляхетнити козацтво, вважали склад його «людьми благородного походження» й висловлювали думку, що до куренів приписували виключно вільних, то були: «дворяне, поповичи, татари, или казаки все равно, но поселянь (до куренів М. К.) не принимали»²⁾. Академік Яворницький говорить про п'ять умов, які додержували при прийомі запорізькі козаки: «быть вольнымъ и неженатымъ человѣкомъ, говорить малорусскою рѣчью, присягнуть на вѣрность русскому царю (?), исповѣдывать православную вѣру и пройти извѣстнаго рода ученіе»³⁾.

Думаємо, що не було таких уже твердих і певних вимог від тих, хто вступали в козацькі

¹⁾ «Києвск. Старина», 1884 р., т. IX, стор. 589 — П.-ка «Происхождение запорожскаго казачества».

²⁾ Кальскій. — Історія Новой Січч, т. I, стор. 124.

³⁾ Яворницький. — Історія запорожскихъ казаковъ, том I, стор. 184.

ряди, тим паче, що самі запоріжці ніколи не були «верными русскому царю» і, мабуть, ніде не було такої терпимости до різних вір, як це ми бачимо на Запоріжжі. Також жонатий стан ніколи не був перешкодою до вступу в козаки, заборонялось лише козакові мати дружину при собі, в Січі¹⁾ для того щоб зберегти високу боєздатність запорізького війська, а поза Січчю козаки могли мати подружжя, могли мати родину.

Отже, треба в'яснити, з кого ж таки складалося запорізьке козацтво, — чи з кріпаків, або вільних селян, чи з дворянсько-міщанських кіл. Буде вірною відповідь, коли скажемо, що серед козаків були люди різних клясових і станових категорій, основною ж масою був серединний прошарок українського суспільства. Треба пригадати, що період XVII і XVIII століть в історії України був добою чіткого формування кляс, добою клясової диференціації і на ґрунті останньої, клясової консолідації. Аморфний серединний прошарок українського суспільства з своїх рядів виділяв кадри посполитих, з другого боку — утворював міцну групу вільних людей, ім'я яким: дрібна шляхта, дворянство, або козацтво. Невеликою була амплітуда між дрібною шляхтою й поспільством, була вона такою, як свого часу в Середній Європі між кріпацтвом і лицарством, «большая часть» якого «вышла на

¹⁾ «Соц.-прав. організація Запоріжжя», Праці ком. для вивч. іст. прав. 1927 р., вип. III, стор. 239.

первихъ началахъ изъ крепостныхъ невольныхъ людей»¹⁾. Увесь процес утворення козацтва взагалі й запорізького зокрема, є процес боротьби середніх кіл суспільства проти феодалів та поміщиків; у тих випадках, коли перемагали феодали, магнати, їхні супротивники ставали кріпаками, а тоді, коли середньому прошаркові вдавалося випрочатися з лабет магнатських, вони виростили в окрему верству й ставали антиподом не тільки феодалним земельним відносинам, а й усьому феодално-політичному устроєві. В таку силу, в нову соціальну верству виростило козацтво.

У той період, коли процес зросту козацтва, як ясно оформленої соціальної групи, закінчувався, між козацтвом і середовищем, з якого воно виростило, обірвалася пуповина. Козацтво почало відокремлюватися від селянства. Козацтво не тільки відійшло від селянства, а й проти ставило себе останньому. Інтереси козацтва розбіглися з інтересами селянства. Ще хіба в силу старих традицій, в силу історичної спільності минулого, інколи притягалися ці дві верстви до спільних дій. Але наслідками останніх завжди було розчарування селянства в своєму спільникові, який використовував його в боротьбі з великою магнатерією задля того, щоб відбити у неї руками селянства можливість експлуату-

¹⁾ Борхард.—История хозяйственного быта Германни, ч. 1, 1924, стор. 124.

вати це ж таки селянство. Протиставлення козацтва селянству є синтез всього діалектичного процесу, яким був процес утворення козацтва. Ось тепер уже, коли козацтво на суспільній арені виступило, як класа для себе, «мужиків» воно до себе не приймало, або приймало «хіба через зловживання тих, що їх представляли і давали за них також поруку»¹⁾. Що це було так, проглянемо «показанія заporожцевъ, явившихся въ Киевск. Губ. Канцелярію» 7-го та 8-го червня 1729 р. та 2-го серпня 1730 р.:

«1) Матвій Васильєвъ — родомъ Полт. полка изъ с. Петровицы, казацкій сынъ. Лѣтъ тридцать тому ушелъ въ Старую Сѣчь и служилъ тамъ въ Пластун. кур...»

2) Григорій Кулешъ, — Полт. полка изъ г. Полтавы, казацкій сынъ, ушелъ въ Новую Сѣчь въ 1722 году.

3) Михайло Рубанъ — Лубенск. п. изъ с. Литвяков, казацкій сынъ, ушелъ въ Старую Сѣчь въ 1721 году.

4) Михайло Апанасовъ — Луб. п. изъ с. Вовковицы, казацкій сынъ, ушелъ въ 1721 г. въ Старую Сѣчь».

«1730 года августа пришедъ въ Киевск. Губ. Канц. два человекъ заporожцевъ ... В допросѣхъ сказали: Одинъ сказался Ефимомъ его зовутъ

¹⁾ Слабченко.—«Соціал.-прав. орг. Запоріжжя». Праці комісії для вивчення історії права. 1927 р. в III, стор. 240.

Корнѣвъ оиъ Кіевск. полка в м. Острѣ; отецъ его былъ пахотный мужик... изъ Остра оиъ пошелъ въ Переволочную н... нанялся в челядники...

Другой Антонъ Даниловъ, родомъ изъ Лубенскаго полка м. Лохвицы пахотного мужика сынъ, тоже зашелъ въ Сѣчь... и жилъ тамъ по найму по рыбнымъ ловлямъ¹⁾. (Подкреслення наше. М. К.)

Зверніть увагу: «казацкий сынъ», «служилъ казакомъ», «сынъ пахотнаго мужика», «жил по найму».

Добір козацтва, мабуть, зв'язувався з запорізькою шляхетністю. Лицарство, благородність, а вкупі з ними слава, були невід'ємними атрибутами запорізького козака. Запорізьке козацтво інакше себе не вважало, як за упривілейовану, шляхетську, хоч ніким за таку не визнавану, верству. Вся історія Запоріжжя пройнята боротьбою останнього за придбання шляхетської юрисдикції на початку у польських королів, а потім у московських царів В 1767 році Кальнишевський доводив російському дворові, що військо запорізьке «одъ давныхъ временъ при продолженіи двору польському службъ отъ короны польской привилею шляхтою было утверждено»²⁾, і на цій підставі домагався порівняння

¹⁾ Андрієвскій.— Матеріали для ист. южно-русскаго края, стор 9.

²⁾ Слабченко.— «Соц. орг. Запоріжжя» Праці комісії для вивч. іст. права 1927 р., в III, стор. 292.

в платні запорізьких депутатів до російських дворян

В 1768 році запорізький депутат до Комісії для складання нового проекту законів, Скапа, домагався теж, щоб козацтво запорізьке не змішували з козацтвом іншим, бо запорізьке козацтво «отъ короны польской обще съ Малороссіей, добровольно подъ всероссійскій престоль зъ своими собственными землями перешло і всегда въ шляхетствѣ, а не въ черносошныхъ пребывало»¹⁾.

Доречі, нагадаймо, що й сама назва запорізька «товариство» не мала нічого демократичного. Вона була запозичена з польського «towrzystwo». Цією останньою назвою іменувало себе польське дворянство гусарських та панцерних полків²⁾.

Запорізьке козацтво, будучи в основному класом буржуазії середньої руки, ніколи не було одноманітним по своїй заможності. Ще за молодих своїх років Запоріжжя знало князів Лянскоронських, Ружинських, а трохи пізніше Івана Підкову Волоського господаря³⁾. Всі вони були свого роду українськими Гец-фон Берліхінгенами, які мало чим різнилися своїми вчинками від звичайних лицарських ватажків-

¹⁾ «Кіевская Старина», 1882, т. IV, стор. 685 — «Голос Запорожского Депутата во Всероссийском Собр. Деп.»

²⁾ Скалковскій — Ист. Нова. Сѣчи, т. I, ст. 124.

³⁾ Ригельманъ.— Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи I, 23—24.

розбійників і раді були пожитись чужими добрами та багатствами¹⁾. Самовидець наводить випадок, як у 1528 році Преслав Лянскоронський з козаками з-під Очакова угнав до себе 30.000 скоту й 50 штук²⁾.

Розглядаючи Запоріжжя на протязі всієї його історії і особливо в XVIII ст., ми побачимо велику майнову різницю серед різних шарів запорізького козацтва. Були тут, з одного боку, «дуки», а з другого «нетяги», які запорізькою мовою звалися «сіромою». XVIII ст. характеризується прискороною диференціацією населення не тільки на Гетьманщині, а й на Запоріжжі. В ці часи дуже ясно кристалізуються крайні полюси суспільства Карл Маркс про розшарування населення на Україні в ті часи, говорив так: «На Україні, після Богдана Хмельницького виникло дві партії, одна значних (нотаблів, поважних людей), або кармазинників (від слова «кармін», або кармазин, der Karmoisin?), друга простих, або голоти (від слова «голоть» — glatteis³⁾). Приблизно таку ж картину ми мали й на Запоріжжі⁴⁾.

¹⁾ Дживилегов. — Крестьянское движение на Западе, стор. 114.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, стор. 332.

³⁾ Карл Маркс. — «Стенька Разин». Журнал «Молодая Гвардия», 92, № 1, стор. 119.

⁴⁾ К. Маркс для аналізу капіталістичних відносин в сільському господарстві, вивчав аграрні взаємини в Росії та селянські заклоти. З цією метою він студіював Костомарова «Стенька Разин». При студіюванні

Все запорізьке козацтво можна було б поділити на такі групи: а) старшина колишня й теперішня, яку будемо називати отаманією; б) козаки, які жили по містечках та «въ форштадтѣ своїми домами и имѣють промыселъ»¹⁾, в) козаки, які жили поза Січчю на Вольностях в своїх зимівниках і, нарешті, г) козаки, які перебували «въ войсковыхъ куреняхъ при присутствіи своего атамана»²⁾.

Отаманія — це не купка військових старшин, а це в повному розумінні слова запорізька панівна класа, в руках якої була вся політична влада, та яка розпоряджалась величезними маєтностями та добрами. До отаманської корпорації входила вся військова старшина, курінні отамани, підвійськова та паланкова старшина, значні козаки, які в минулому посідали старшинські посади і в той же час були постійними кандидатами на перший вільний уряд у майбутньому. Отаманія

цієї роботи К. Маркс користувався словником Даля, який і привів його до невірного перекладу слова «голота». В словникові Даля слово «голоть» пояснено — «гололеция» (по-німецькому glatteis). Правда, К. Маркс взяв під сумнів свій переклад і поставив над ним знак запитання (Передмова Д. Рязанова до конспекта К. Маркса «Стенька Разин». Журн. «Молодая гвардия» № 1, 1926 г.). Далі, в своєму конспекті «Стенька Разин» К. Маркс вірно переклав слово «голытьба». Він пише: «голытьба — значит бедные люди, бедный народ от слова голый — бедный, нищий, нагий (К. Маркс «Стенька Разин» Молодая Гвардия № 1, 1926 г. стор. 119.

¹⁾ Мышцекій. — Ист. запор., стор. 52.

²⁾ Там само.

з усіх поглядів мала привілеї. Її високо оплачувалось у різних запорізьких урядництвах, старшині найбільша частка припадала царського утримання, а крім цього, в запорізькій практиці існувала ціла низка податків на користь старшині. Сюди стосується частина мита за перевіз, частина мита з товарів, сулебна віра (за те, що розковували злочинця від стовпа), «некотрий малый презент» від різних прохачів, частина військових трофеїв, частина прибудних коней та подарунки від шинкарів, м'ясників, бражників, та інше¹⁾.

XVIII століття було свідком великої мобілізації земель запорізькою старшиною. Найбільші зимівники з великими табунами різної худоби належали переважно отаманським колам. Старшинський зимівник набрав вигляду великопанського маєтку, в повному розумінні цього слова. Не залишилось жодної риси примітивності, елементів натуральності у запорізькому господарстві. Все було переведено на грошовий розрахунок, все було побудовано в інтересах здобуття найбільшої прибутковості. Ідилія отаманська полягала не в безжурності та байдужості, а в зразковому маєткові, що коло нього так спритно порався колишній пройдисвіт, пірат, чи лицар-воєнка.

¹⁾ Мышецкій.—Ист. зап. казак., ст. 48, 39, 50 і 51. (Зварницькій.—Исторія запорожскихъ казаковъ, т. I, стор. 221, 222, 223, 224).

Про розміри отаманського маєтку залишились деякі відомості. Кошовий отаман Калнишевський мав два великі маєтки на р. р. Сакагані та Каменці, на господарській моці яких ані трохи не відбився наскок татар у 1769 році, коли татари угнали 600 штук коней¹⁾. Під час того ж таки татарського наскоку захоплено було в полковника Колпака 12.000 овець, 30 штук різної рогатої худоби, 127 коней. Військовий писар Глоба позбувся 4.000 овець, 130 волів²⁾. Колпак мало зашкодував від цієї втрати; він зразу ж «на устьє рѣчки Богатой, впад. въ р. Орель, устроилъ себѣ зимовникъ, а послѣ цѣлюю усадьбу»³⁾. Полковник Гук при зруйнуванні Січі «загубив майна в своєму зимівнику на 1.632 крб. 66 коп. А. С. Білий, як видно з того ж таки тестаменту, позбувся своєї земельної маєтності—зимівники, на 15.000 крб. готівки та 10.432 крб.—борговими розписками»⁴⁾.

Росли отаманські маєтки не лише на Вольно-стях. В самій столиці запорізька старшина не жила уже «въ томъ самомъ куренѣ, въ котромъ состояла и раньше до своего избранія», а

¹⁾ Скальковскій.—Исторія Новой Сѣчи, т. I, стор. 111.

²⁾ Записки Іст.-Філ. Секції ВУАН, кн. XI, 1927, Греков.—«Бунт сіромаина Запоріжжі», 1:68р., стор. 218.

³⁾ Скальковскій.—Ист. Нов. Сѣчи, стор. 100.

⁴⁾ Слабченко.—Паланк. організ. Зап. Вольн., стор. 82.

«стала обзаводиться собственними домами в Січи і мати окрему стовп для себе»¹⁾.

З військовою честю отаманство та значне козацтво зміло до ладу поєднати торгіві прибутки. Торгово-позичкові операції не проходили мимо всієї отаманської верстви, також, як не минули їхньої кишені й ті великі прибутки, що їх давало лихварство²⁾. Отаманство брало велику участь у торгівлі, частина його, купецькі кола, лише номінально рахувалися у військових реєстрах³⁾, а на ділі вважалися у військових себе займатися торгівлею. Поруч з отаманськими торговими агентами, на запорізьких шляхах можна було побачити запорізьких купців другої категорії, що їх ми називаємо чумаками. Чумак теж не був собі звичайний прасол, це був своєрідний запорізький купець, який своєю замовністю навряд чи чим різнився від купця московського. Візьмемо за приклад козака Дядьківського куреня, Грицька Чуписа, який їздив до Криму з 34 волами та з 5 робітниками⁴⁾.

Взагалі, у XVIII ст. на Запоріжжі ми бачимо цілком звичайне явище, що його можна спостерігати в історії кожного народу в добу розвиненого торгового капіталу. Як у Німеччині

¹⁾ Зварницькій. — Ист. зап. козаковъ, т. I, стор. 222.

²⁾ Слабченко. — Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 81.

³⁾ Зварницькій. — Ист. зап. коз. т. I, стор. 173.

⁴⁾ Ист.-геогр. збірн., т. II, 1928 р., стор. 122. Тищенко. — «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.».

в XVI ст. дворяцтво «пустилось даже в торговлю» і «благородные рыцари пооткрывали собственные кабаки»¹⁾, так і запорізькі лицарі не гидували жодним засобом, щоб набити повніше свої кишені. Процес збагачення запорізької старшини, набрав таких шалених розмірів, що на його звернули увагу, навіть в далекому петербурзькому дворі. Депутація до двору в справах спірних в 1775 році в складі військових старшин: колишніх осавулів — Сидора Білого й Логина Мошенського та полкового старшини писаря Антона Головатого до кошового писала: «Еще Потемкину хто-то донесъ, будто бы ваша вельможность обзаводите себя модные покои такие, какихъ никогда не было тамъ (в Січи) и весьма богатыми всѣхъ Запорожцевъ ставятъ, а кольми паче вашу вельможность; что въ недавнемъ времени продали въ Крымъ овец 14.000 по два рубля каждую, сіе самъ Потемкинъ нам говорилъ»²⁾».

В Петербурзі не дурно турбувались, не дурно побоювались економічного зросту Калнишевського, бо Калнишевських на Січі було багато. Тут тепер утворились цілі фамілії запорізької аристократії; сюди належать Білецькі, Іваненки,

¹⁾ Кожевников. — Великая крестьянская война в Германии, стор. 123.

²⁾ Скальській. — Ист. Нов. Січи, т. III, стор. 177.

³⁾ Загальна сума торгованих грошей в цю операцію, 28 тисяч карбованців, дорівнювалась 280 тисячам наших передвоєнних карбованців.

Малашевичі Білі, Федорови, Малі, Чорні, Тарани, Барабаші, Гаркуші, Головаті, Морози, Рубани, Чернявські та багато інших¹⁾. На Запоріжжі виріс кадр великої буржуазії, яка в слухний час могла б протиставити себе експансії російського торгового капіталу. В той час, коли старшина Гетьманщини переживала медовий місяць свого лесбійського подружжя з російським дворянином, на Запоріжжі виросла і сконсолідувалась тубільна велика буржуазія, яка й стала виразником інтересів українського торгового капіталу. Потенціальні сили сепаратизму проривалися на поверхню, і запорізька старшина лише підшукувала слушного моменту для повторення македонського салто-мортале. Уже підчас російсько-кримської війни в 1768 році французький радник кримського хана, барон де-Тот, в своїх планах мав на увазі використати «зрадницьку» тенденцію Запоріжжя. А Франція, навіть, послала до Січі свого агента Тотлебена для «шпионської діяльності», бо вона жахалася думки, що Росія оволодіє Чорним морем, а питання панування на Чорному морі було зв'язано з питанням панування на Близькому Сході.

Хто його знає, коли б не такі гострі внутрішні соціальні суперечності в кожній із трьох частин України: Запоріжжя, Лівобережжя та Правобережжя, та коли б не суперечності поміж

¹⁾ Слабченко. — Соц. орг. Запоріжжя. Праці комісії для вивч. іст. права, 1927 р., в. III, стор. 226.

самими цими частинами, чи не вдалося б українському торговому капіталові, під проводом запорізької знаті вивернутися з - під дужої руки російського купця та дворянина.

Царська камарилья почула близьку загрозу, а для того вона ближче підсунула до Запоріжжя експериментально вже не раз випробуваний історичний рецепт, що називають його московською демагогією. Divide et impera (поділяй і пануй) — такою була політика російського торгового капіталу щодо всіх своїх сусідів. Такою політикою російському торговому капіталові вдалося збити з історичного пантелику не одне Запоріжжя або Україну в цілому, цього солодко-кислого бальзаму довелось покуштувати майже всім народам, що опинилися потім «полскипетром русского монарха». Вдало розіграний водевіль з гетьманською старшиною посилив московський апетит, в чергову жертву якого намічено було тепер Запоріжжя.

Кажуть, вдвоє дає той, хто дає швидко. На цю принаду й пішла частина запорізької старшини. Бажання гарантувати недоторканість своїх зимівників від зазіхань гайдамаків, бажання взяти твердіше до рук сірому кинули старшинські кола, які були зв'язані з зимівчанським господарством, в обійми російського дворянина¹⁾. Навряд чи матеріально програла ця старшина.

¹⁾ В московських симпатіях запорізького отаманства можна вбачати і боротьбу кріпосницьких тенденцій з американським типом господарства.

Афанасій Колпак, після скасування Січі «быль такъ счастливъ, что не только спасъ свое добро, но приобрѣлъ новыя земли въ полную собственность, на которыхъ устроилъ с. Афанасьевку»¹⁾. Звичайно не вся старшина пішла шляхом Колпака. Частина її, й особливо та, що була більше зв'язана торгівлею з Кримом та Туреччиною — протилежна московській експансії, але сили її були дуже замалі і довелося їй зазнати поразки в нерівній боротьбі.

Видно дуже російському торговому капіталові припадали до серця запорізькі степи та порти Чорного моря, коли запорізьким питанням займалася сама цариця. Є спеціальний царський указ від 1776 року червня 10-го дня, яким затверджувались маетності колишнього запорізького полковника Степана Роменського. В указі не тільки закріплювалися «къ безпрепятственному» володінню «домъ его... и съ хуторомъ, съ принадлежащими тому землею и сенокосными угодьями», але ще й пропонувалось «въ возданіе заслугъ не только не дѣлать ему, Роменскому, никакихъ обидъ и оскорбленій..., но напротивъ того — оказывать всякое возможное вспомошествованіе и должное чину его почтеніе»²⁾. Таку гарантію обіцяли всій старшині, яка, позабувши свою «лицарську честь», ввічливо гнула спину перед російським чиновником. В тому ж таки 1776 році, 22-го

березня був виданий указ «Барвенковскому уѣзду командиру секундъ-майору Крамину», яким наказувалось «въ томъ уѣздѣ жителствующимъ старшинамъ и козакамъ объявить, чтобы они имѣющимися ихъ на прежде бывших запорожскихъ земляхъ зимовниками и хуторами и принявъ прежде данными имъ землями сѣнокосными лугами такъ какъ впродъ сего владѣли, впродъ до генеральнаго размежеванія»¹⁾. Слідом за земельними наданнями, посипались і чини. Рапортом 1777 року, грудня 25-го дня «в госуд военную коллегію» Потьомкін доніс, що він «произвелъ» запорізьких старшин, «въ преступленіи кошевого и его сообщников неучаствовавшихъ: Степана Роменскаго... въ капитаны, Ивана Писенскаго, Антона Головатаго и Федора Легкоступа... въ поручики...»²⁾.

Отже, ми бачимо, що після скасування Січі, при російській колонізації українського степу, там уже була утворена своя запорізька магнатерія. Оболенські, Литвини, Скапи, Легкоступи, Лопатенки, Колпаки та інші ще за часів існування Запорізької Січі нажили собі великі маетності, а російський абсолютизм склав лише спокійніші умовини для експлуатації запорізької сіроми та посліпства і допоміг отаманії покріпачити ту сірому. Бувало й так, що з ласки царської дехто з старшини одержав і

¹⁾ Эварницкій — Вольности запорожскихъ козаков. Документы, стор. 343.

²⁾ Там само, стор 348.

¹⁾ Скальковскій, — Ист. Новой Сѣчи, стор. 100.

²⁾ Эварницкій. «Вольности запорожскихъ козаковъ. Документы, стор. 345.

нові земельні наліги. Прикладом цьому може бути Чепіга, «який, одержавши 3.000 дес., утворив с. Любарку» (Херс. губ.)¹⁾. Російському торговому капіталові не довелося з запорізької старшини робити поміщиків, вони ними встигли зробитись сами ще задовго до його приходу. Візьмемо й розглянемо «хутір» старшини Степана Роменського, і побачимо, що він нічим не різниться від великопанського маєтку Гетьманщини. З документів озівської губернської канцелярії ми довідуємося, що в 1778 році Степан Роменський на річці Сухому-Торці мав хутір, який складався з 3 000 дес. землі, «ниміне Роменскаго называлось Михѣйловкой... въ немъ числилось ревизскихъ душъ мужскаго пола 36, женскаго 46»²⁾.

Про те, що запорізька отаманія, особливо та, що була зв'язана з земельним володінням, повторила прийом гетьманської старшини і в свою чергу перетворилась на «новоросійское дворянство» переконливо свідчать цифри про національний склад дворянства в, так званій, Новоросії. По Єлисаветградському повіту на 1883—1885 рік українського по національності дворянства було 2.055 чоловіків, що до загальної кількості дворянства повіту становило 64%³⁾.

¹⁾ Збірник іст.-філ. ВУАН, т. XXVI, стор. 78, стаття Рябий-Сидярьського.

²⁾ Зварницькій — Вільности запорожскихъ казаховъ. Документи, стор. 346.

³⁾ Результати подворной переписи Єлисаветградского уѣзда 1883—1885. Херсон, 1886 г., стор. 157.

По Ананьївському повіту на 1886 р. українського дворянства було 1.119 чол., що до загальної кількості дворянства становило 52%¹⁾. А коли пригадати, як українське дворянство відхрещувалося від своєї «мазепинської» національності, то показані цифри доведеться ще збільшити.

Ця група, що ми її називали отаманією становила, так зване, старше товариство. Протилежною групою по своєму соціальному й маєтковому стану було молодше товариство.

Молодше товариство, або, як його частіше називають, молодше запорізьке лицарство, нагадувало собою, в повному розумінні слова регулярну частину запорізької армії. Жили ці козаки у військових куренях (сюди належать і козаки, які жили у фобургах та військових зимівниках; вони належали до куренів, а жили поза Січчю тимчасово за командировками свого військового начальства), при присутності свого отамана «они жъ пишу свою и для ихъ услугъ кухарей имѣють...»²⁾ Курінні козаки здебільшого жили виключно на військовий кошт: «муку и пшено покупають на куренныя деньги»³⁾. Про січових козаків Корж оповідає що «они несли постоянную службу и только въ свободное

¹⁾ Результати подворной переписи Ананьевского уѣзда, 1886—1887 г.г. Херсон 1889, стор. 173.

²⁾ Мышецкий.—Исторія о казакахъ, запорожскихъ стор. 52.

³⁾ Там само.

время занимались рыбною и звериною ловлею»¹⁾.

В основному січове козацтво становило службову групу, яка тепер, коли військові трофеї звелися на нівець, мало що мала за душею, «лишь весьма рідкія и то имѣющія достатокъ обрабатывали земли и имѣли свою челядь»²⁾. Можна думати, що січове козацтво в силу диференціації серед самої цієї групи мало в собі різні прошарки. Воно було тим резервом, звідкіля черпалися, через зріст заможности деякої частини січового козацтва, отаманські кола, а в основному являло ту запорізьку військову голоту, яка звалася тут сіромашнею.

Запорізька сірома — це була постійна опозиція отаманії. Опозиція ця являла для панівних кіл Запоріжжя велику загрозу, тим паче, що складалась вона з людей виключно військових. Антагонізм між сіромою та отаманією — це законне й постійне явище для Січі. Друга справа, що сірома не змогла ні разу дати організованого опору старшинським колам. Не могла організовано вона поставити економічні та політичні вимоги. І це буде цілком зрозумілим, коли врахувати те, що більшість сіроми все ж таки мала за свій ідеал той же старшинський лад, що більшість її горіла бажанням пролізти на поверхню запорізького суспільства. Тому то

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв., 1839, т. XXI, ч. VI, Корж. — «Изустные преданія», стор. 182.

²⁾ Там само.

сіромом-отаманські конфлікти здебільшого кінчалися пучками, які перемішувалися з бешкетами та грабунками. Сірома «доходила до такого состоянія», що «пускалась большими шайками на добычу и начинала красть, грабить и убивать»¹⁾.

Населення паланок було ще різношерсніше, ніж населення Січі та містечок. Не будемо тут багато говорити про ту отаманію, яка кинула військову службу й вже сиділа по зимівниках. Звичайна річ, отаманія особисто, або через своїх управителів, становила вершок паланкового населення. Соціяльну характеристику їм ми давали, коли говорили про отаманію взагалі. Тепер треба буде нам розглянути серед паланкового населення «женатое козачество», чим воно було і яке воно місце тут посідало. «Женатое казачество», або козаки-зимівчаки, як і запоріжці-купці, теж стояли в списках курінного товариства, але військові обов'язки їхні були зовсім інші. Іх кликали на службу тільки підчас військових походів, а мирного часу вони поралися коло свого господарства. Не зважаючи на це, їхня залежність від куренів відчувалася щодня у всій роботі. Вони, крім свого господарства, обов'язково мусили нести обов'язки «до куреня и до Сѣчи», а саме: вартування кордонів, валові роботи й т. п.²⁾.

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв., 1839, т. XXI, ч. VI, Корж. «Изустные преданія», стор. 182.

²⁾ Там само.

Коли ми твердо скажемо, що козаки-зимівчачки в часи своєї мирної господарської діяльності на зимівниках не виключалися з курінних списків, тоді нам легко догадатись, чому січові курені мали число козаків найрізноманітніше. В одному курені було козаків близько 100 чоловік, в другому близько 1.000¹⁾, при чому шорочо склад різко міг мінятися, або в бік збільшення, або в бік зменшення. На нашу думку, штатна кількість козаків куреня була тисяча і номінальний склад куреня завжди наближався до цієї кількості, але фактична наявність козаків у курені мінялася в залежності від уходу козаків на зимівники, або на торг.

Козаки-зимівчачки користувалися на Запоріжжі повними політичними правами. Щорічно вони перед Новим роком «спішили, ввиду предстоящего ділежа земель и выборовъ старшины, въ столицу своей козацкой общины, Сичу»²⁾.

Зимівники козачі різнилися від зимівників старшинських тільки розміром. Увесь виробничий процес козачого зимівника мало чим різнився від зимівника старшинського. Козацьке господарство на Вольностях мало повні потенціалні сили до перетворення у звичайнісінький маєток типу отаманського. У всякому разі, тенденція розвитку козацьких зимівників була спрямо-

¹⁾ Скальковській. — Історія Нової Січи, т. 1, стор. 74.

²⁾ Эварницкій. — Історія зап. коз., т. 1, стор. 207.

вана на швидкий їхній зріст; і недаром отамани «мали підпору»¹⁾, в козаках-зимівчачках. Характеризувати дрібний козацький зимівник можна деякими цифрами, які залишилися у реєстрі збитків, понесених підчас татарського наскоку в 1743 році. «Дрібний зимівницький володілець коз. Лисий потерпів на 42 карбованці грошей, 100 пуд. соли, невод і завод; у козака Баумана татари захопили 50 карб. грошей, човен бурку, три-кожухи, бочку жита, чотири бочки соли й ін.»²⁾.

Є ще відомості перепису 1779 року в Проточанській паланці. Там було 242 козацьких господарства, вони мали 363 хати, 611 коней, 1047 штук робочої худоби, 1854 голови неробочої і 10114 штук овець. Отже, пересічно на козацьке господарство припадало: 2,5 коня, 5 шт. робочої і 7,5 неробочої худоби та по 59 шт. овець³⁾. Ці цифри не є характерні для середнього козачого зимівника. Коли врахувати те, що серед переписаних козаків були й ті, що недавно переселилися з Гетьманщини, в яких було ще слабе господарство, то це дасть нам право подати пересічні цифри козачого господарства на Запоріжжі бодай подвоїти, або потроїти. Взагалі ж кажучи, козацькі зимівники являли собою добре устатковані реманентом, товарів, високоприбуткові, міцні сільські госпо-

¹⁾ Слабченко. — Паданк. орг. зап. вольн., стор. 99.

²⁾ Там само.

³⁾ Там само, стор. 24.

дарства. І це видно хоч би з того, що «ізъ этихъ семейныхъ зимовниковъ козаковъ мало было преступниковъ; болѣе холостые, сирота, подвергались сей участи»¹⁾.

До панівної верхівки запорізького суспільства належало ще духівництво. Кількість його на Запоріжжі росла із зростом запорізьких сіл, міст та містечок. Межигірський монастир був акуратним постачальником попів та дяків у запорізькі приходи.

Духівництво Запоріжжя було елементом заохим, не вкорінилося воно ще так дуже в запорізьке суспільство й про його говорити, як про окрему клясу, як про компактне угруповання, не можна. XVI, XVII століття — роки буйних військових акцій з боку запоріжців, переважно військовий характер їхнього життя, не вимагали кліру. Ні старшині, ні, тим паче козацтву, не потрібні були піч чи дяк. Тому коли попадало на Запоріжжя в ці часи духівництво, то діяльність його зводилася до звичайних військово-козацьких обов'язків, і воно розпливалося в загально-козацькій масі. Лише XVIII століття, зі зміною запорізького господарства, з наростанням великих запорізьких поміщиків та купців, пішов великий попит на духівництво, як на надійну допоміжну силу в справі посилення експлуатації та пригноблення мас. Отаманія

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв., т. XXI, ч. VI, 1839 р., стор. 183. Корж. — «Изустные преданія».

почала будувати нові церкви, а до них запрошувати духівництво.

Через те, що духівництво, як кляса, не зросло на Запоріжжі, не набрало воно й тої сили, що мало духівництво в інших місцях. Тут запорізька старшина мала повну можливість визначити належне місце духівництву. Духовні особи на Запоріжжі цілковито підлягають військовій владі, «а власті у нихъ никакой не имѣтся»¹⁾. Старшина не припускала духівництво до політичного керма краю, а, в свою чергу, козаки «грубые (духівництву), болѣе досаждаютъ, нежели його почитаютъ»²⁾. Навіть більше від цього. Релігійність сама, обряди якої вимагали кліру, у запорізьких козаків близько межувала з атеїзмом. Запорізька побожність, помпезність служб божих, була ні чим більше, як проформа, як зовнішня форма прояву анемізму, основи якого ще глибоко сиділи в українському народі й тісно перепліталися з християнськими догмами. Козаки-запоріжці при нещасті, в момент, коли ними опановував страх «исповѣдывались богу, Чорному морю и своему отаману кошевому»³⁾. Догми православія на Запоріжжі також не завоювали собі почесного місця; запоріжці «вовсе не углублялись ни в какія тонкости богословскаго и катехизиснаго уче-

¹⁾ Мышецкій. — Истор. о коз. запор., стор. 44.

²⁾ Там само.

³⁾ Эварницкій. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 313.

нія»¹⁾. Про це говорив й керівник української церкви Петро Могила, який називав запоріжців ребелізантами, себто безвірниками. Адам Кисіль говорив про запоріжців, що вони люди religionis nullius (ніякої віри), уніятський митрополит Рутський характеризував запоріжців, як людей sine religione (без релігії), а московські думні дяки в 1594 році Еріхові Лясоті — послові німецького імператора Рудольфа II — рекомендували запоріжців «людьми, неиміючими страха божія»²⁾. Релігійну байдужість запорізького козацтва гарно ілюструє ціла низка запорізьких дум та пісень атеїстичних по змісту.

Ось одна із них:

«Славні хлопці запорожці
Вік вікували — попа не видали.
Як забачили та й у полі цапа,
Отаман каже: «що я причащався!»
Славні хлопці запорожці
Вік звікували — церкви не видали,
Як забачили та й у полі скирту,
Отаман каже: «ото, братця, церква!»
Осавул каже: «я в ній сповідався!»

А все ж таки, не зважаючи на всі ці обставини, Запоріжжя, як об'єкт прибутків для церкви, являло собою дорогий шматок. З цього погляду Запоріжжя було «яблоком роздора» між московським та грецьким патріярхами. Так

¹⁾ Эварницкій. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 313.

²⁾ Чтенія Моск. О-ва ист. и древн., 1873, кн. II, стор. 269; Журн. Мин. Нар. Просв., 1878, III, 6.

тому, так і другому не хотілося втратити ті величезні прибутки, що давала їм Січ, і ті дорогі дарунки, що їх робили на церкву бездітні запоріжці. Запоріжець, безмірно закоханий у свою славу, вмираючи найбільше шкодував, що з ним вмирає і його лицарська честь. Тому то, бажаючи продовжити її після своєї смерті, він дарував на церкву коштовні реліквії, які б собою завжди нагадували колишнього господаря.

Політично утискаючи духівництво, отаманія ніколи не утискувала його матеріально. Мабуть ніде на Україні, або і в Росії не жилося так добре духівним особам, як на Запоріжжі. Запорізький архимандрит Сокальський отримував на рік до 300 карбованців (це близько 3.000 карбованців на наші передвоєнні гроші). В 1755 р. Запорізький Кіш виготовив у Глухові срібне панікадило в 5 пуд. вагою, яке коштувало 3.000 карбованців¹⁾. Духівництво не вдовольнялося своїм великим утриманням, а до цього заводило ще й різні «здірства». «Въ 1765 г. донесено было въ Кошъ, что самарскіе священники позволяли разнымъ «здірствамъ... продавали для церквей свѣчи только сверху обмазаннныя воскомъ, а въ срединѣ состоявшія изъ одного валу»²⁾.

Духівництво на Запоріжжі вірно стояло на сторожі отаманських інтересів. Через попів та

¹⁾ Эварницкій. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 310.

²⁾ Там само.

дяків старшині вдавалося не раз заспокоїти буйну сірому та одважних посполитих. Старшина також використовувала церковний апарат і для придушення гайдамацьких настроїв запорізької сіромашні та поспільства. Наприклад, коли 1767 року Максим Залізняк прислав в запорізький Самарський монастир своїх агентів, «тогда отцы и братья монастыря успѣли предохранить запорожцевъ отъ пагубнаго предприятия и успокоить ихъ взволновавшія умы»¹⁾ Таку «нравственную поддержку»²⁾ духовництво чинило старшині не один раз. В 1768 році, через рік після залізнякових агентів на Запоріжжя прибули агенти польських конфедератів для того, щоб підняти проти російського абсолютизму «низове товариство» на чолі з колишнім кошовим Пилипом Федоровим, який жив у цей час у монастирі; «тогда настоятель монастыря іеромонах Самуилъ велѣлъ схватить польскаго эмисара и немедленно отправить его въ Кошъ»³⁾.

Неприхованим ворогом запорізьких низів показав себе сам голова запорізької церкви Сокальський, який підчас підступу Текелія під Січ, недвозначно виступив на захист отаманства та заможного козацтва, зв'язаних із зимівниками. В церковному воранні, з хрестом у руках, виступив він з промовою, в якій говорив

¹⁾ Зварницькій. Ист. зап. коз., стор. 372.

²⁾ Там само.

³⁾ Там само.

про Текелія, що «онъ хотя и не другъ, но все таки православной вѣры человекъ» і закликав козаків не вступати з ним в боротьбу¹⁾²⁾.

Церква запорізька завжди була вірною служницею запорізьких панівних кіл. Коли запорізьке отаманство шукало спілки з російським абсолютизмом, тоді церква запорізька, прикриваючись одновірністю, виступала активною захисницею цієї спілки, присипляючи ненависть запорізького козацтва до російських порядків. Коли ж запорізьке отаманство вело боротьбу з російським торговим капіталом, церква запорізька тоді за всяку ціну намагалась боротися з впливами московської духовної ієрархії. Церковні питання запорізької церкви в таких випадках розв'язувались київським та митрогірським митрополітами, хоча найвищою владою для запорізької церкви була влада кошового отамана. Ця автономія запорізької церкви була то просторнішою, що глибше запорізьке

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просвѣщенія, т. XVIII, 1838, стор. 508, Корж — «Изустные преданія».

²⁾ Непротивлення Текелію було в інтересах запорізького отаманства та заможного козацтва, зв'язаних з зимівчанським господарством. Ця група запорізького панства, як і старшина Гетьманщини, шукала опори в силі московського дворянства, яке з своїм приходом повинно було допомогти запорізьким зимівчакам — поміщикам закріпити свої маєтності й приборкати неспокійну сірому.

Про те, як вороже зустріла московських генералів сірома і як прихильно до них поставилась запорізька

отаманство вступало в конфлікт з російським торговим капіталом, а особливо тоді, коли до влади на Запоріжжі приходило отаманство кримсько-турецької орієнтації.

Треба сказати, що авторитету церкви на Запоріжжі набрали зовсім не як будинки релігійного культу а більше, як шпиталі для хворих та поранених козаків та як будинки для немічних и «престарѣлыхъ» запоріжців Запоріжці вимагали від Межигірського монастиря попів таких, щоб вони могли не лише правити службу божу, а щоб вміли і «раны залѣчивать и больнымъ помогать»¹⁾.

Крім отаманства та козацтва в паланках жило ще так зване, запорізьке поспільство. Акад. Яворницький до поспільства відносить все населення паланок, в тому числі козаків зимівчаків, які й становили за його висловом, «податное сословіе собственно сичевыхъ козаковъ»²⁾ Не зважаючи на те, що були випадки

старшина, видно і з народньої пісні, яка оспівує зруйнування Січі:

- Світ великий, край просторий, таміде прожити:
Славне Військо Запорізьке хотять погубити.
Ой царица загадала, а Грицько пораїв,
(Грицько Нечоса — Потьомкін),
Щоб зігнати запрожців та аж до Дунаю.
Вже ж на річці Базавлуці і москалі стали.
Славні ж хлопці - запоріжці пили та гуляли.
Ой вже ж Москаль Запоріжжя кругом облягає.

¹⁾ Яворницький. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 367.

²⁾ Там само, стор. 293.

переходу козацтва в поспільство і навпаки¹⁾, змішувати ці дві верстви населення не можна ні в якому разі. Це були дві різні групи населення, вони різнилися так з правового погляду, так і з господарського. Досить сказати про те, що зимівчакі-козаки брали участь у виборі старшини, мали певні громадські права «тоді, коли поспільство могло приймати участь лише у виборах свого громадського отамана»²⁾. По суті, поспільство являло собою серед населення паланок «безправну масу сел-нського населення, що мада за собою обов'язки й з'являлась послухним знярядям в руках Запорізької Січі»³⁾. Проф. Слабченко наводить цифри, які характеризують маєтковий стан запорізького поспільства. 17.0 р. в Протовчанській паланці був 701 двор поспільства, які мали 737 хат і при них 284 коней, 804 робочої й 1630 голів неробочої рогатої худоби та 3572 віви. В серед-

А наш батько Калнишевський того й не гадає.
Ой із Низу, із лиману вітер повіває,
А вже ж Москаль, а вже ж Москаль Січу
обступає.

Васюринський козарюга не п'є, не гуляє
Та свого отамана рано пробуджає.
«Та встань, батьку-отамане, кличуть тебе люде,
Ой як станеш ти на башті, Москаля не буде!»
А москалі не дримали, запас одбирали,
А московській старшій церкву грабували:

¹⁾ Слабченко. — Паланк. організ. зап. волян., стор. 61.

²⁾ Там само стор. 53.

³⁾ Там само.

ньому двір посполитого мав: 0,4 коня, 2,5 робочої і 5 неробочої худоби та 9 овець¹⁾).

По своїй кількості поспільство становило основну масу паланкового населення. В 1773 р. паланкове населення поділялося так:

Назва паланок та містечок	Самарська паланка	Проговчанська	Личкова	Барвено-Стінка	Калміус
Козаків	2.994	3.386	1.927	131	311
Посполитих . . .	5.966	3.970	4.351	2.793	321

В подані числа не ввійшли наймити, невольники та аргати²⁾.

Крім тяглого, а все ж таки юридично вільного поспільства, на Запоріжжі існувала група людей

Та беруть срібло, та беруть злото, воскові свічі
 Ой заплакав пан кошовий з старшиною в Січі,
 Ой зайшов же пан кошовий та на кругу гору:
 «Не руйнуйте, люди добрі, хоч божого дому!»
 Запорізькі отамани, як орли літали,
 Свого батька кошового впрічньо благали:
 — Позволь, батьку-отамане, нам на башті
 стати,

Ні одному генералу з плеч голівку зняти!
 Москва стане лагерьями, а ми куренями.

¹⁾ Слабченко, — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 26

²⁾ Там само, стор. 24.

напіввільних, напівкріпаків, це так звані монастирські піддані. На цю групу селянства влада Січі не поширювалась, вони цілковито перебували в залежності від монастирського начальства¹⁾. В інституті напіввільних і можна вбачати зародок кріпацтва на Запоріжжі

Виникає запитання — хто ж обслуговував зимівники-маєтки, коли не було тут кріпацтва? В склад робітної сили старшинсько-козацьких зимівників, входили люди декількох категорій. На перших порах робітною силою зимівників був ясир. З розвитком же сільського господарства ясир не міг задовольнити вимоги зимівників, тепер зимівники обслуговувались заробітчанами з Лівобережної та Правобережної України. Безмірні утиски гетьманською старшиною селянства примушували його шукати притулку у своїх знайомих та родичів в степу, на Запоріжжі²⁾. В зимівнику, серед його робітників можна було ще зустрінути й звичайного січовика,

Москва стане із штиками, а ми з кулаками,
 Ой щоб слава не пропала поміж козаками! —
 «Не дозволю, миле братя, вам на башти стати:
 Однакове християнство — грішно вигубляти!»
 А вже ж уступила одна динізія та серед самої
 Січі —
 Ой взяла ж вона січові гармати, всі козацькі
 здобичі.

Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи
 серед церкви:

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 24.

²⁾ Ефименко. — Южная Русь, т. II, стор. 42.

козака бідолаху. Дедалі менший попит на вояку та чимраз менша прибутковість вояцького діла примушували січовиків прикладати свої сили до господарської діяльності. Не маючи за душею ні шеляга, козак-січовик ішов до свого «побратима» на зимівник, де на перших порах, може, випивав з ним оковиту, а згодом засукував рукава і ходив за плугом, або пас воли у степу.

Наймити з січовиків, мабуть були поширеним явищем, коли вони тут мали навіть, спеціальну назву; наймитів-козаків на Запоріжжі звали аргатами.

Можна думати, що ні ясир, ні родичі з півночі, ані січовики та джури не задовольняли цілком вимог зимівників на робітну силу. Основною ж групою робітної сили у зимівниках все ж були вільно наймані робітники, наймити. Гетьманщина, Правобережна Україна, а в свою чергу й запорізьке суспільство, виділяли з свого сере-

«Прибирайтесь, славні запорожці, так, як би
 як смерті!»
 Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи
 на дзвіниці:
 «Гей відкидайте, славні запорожці, списи та
 рушніці!»
 Ой пливе шука з Кременчука, розбита із лука...
 Ой тепер же нам, Калниш кошовий, з тобою
 розлука!
 Ой пішли, пішли славні запорожці та не пішки —
 дубами,
 Оя як оглянуться до славної Січі, умиються
 сльозами.

довища безробітні кадри населення, які могли застосовувати свої вільні робітні руки в першому-ліпшому отаманському зимівнику. Вільними робітниками чи наймитами й обслуговувалась більшість зимівників. Як багато було наймитства на Запоріжжі можна судити по Самарській паланці, в якій в 70-х р.р. XVIII сторіччя, в 12 ти зимівниках та хуторах було:

Козаків	379	88	28	36	54	29	90	81	60	70	80	11
Наймитів	236	63	27	34	37	40	71	67	80	81	70	8

На 1546 козаків маємо 1801 чолов. наймитів. А всього наймитів на Вольностях «було чимало. В одній Новоселиці рахувалось 3447»¹⁾. Заробітна плата наймитів була частково грошева, а частково натуральна. Після закін-

позиці запорізької сіроми була зовсім іншою, як позиція Калнишевського, Сокальського та запорізького поміщства. Сірома лядна була жорстоко боронитись проти московського війська. Ось настрої сіроми:

Ой прислухайтеся, хлопці, славні запоріжці,
 Щось у хмарі гуде!
 Ой щось на нас, хлопці, славні запоріжці,
 За пригодонька буде.
 Ой заступайтесь, хлопці, славні запоріжці,
 Плече поз плече
 Та не даймо, хлопці, славні запоріжці,
 Москалеві Січі.

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 94

чення роботи наймит «возвращался въ дома съ работными деньгами или запасомъ»¹⁾. Слабченко про розмір плати говорить так: «З однієї справи 1743 р. довідуємось, що в Січі річна заробітна плата становила 3 крб. 50 коп. на хазяйських харчах. І такого заробітку... було досить, щоб зібратися навіть на власне господарство»²⁾.

Отже, ми бачимо, що робітною силою в запорізьких зимівниках, рибних та скотарських заводах були: 1) ясир, 2) родичі з Правобережжя та Лівобережжя, 3) аргати-січовики та 4) вільно-наймані робітники. Це свідчить про те, що на Запоріжжі існували різні форми експлуатації. Тут ми маємо рабовласницький тип експлуатації (ясир), зародки кріпацького (манастирські напіввільні), пережитки патріархального (родичі) і тип чисто капіталістичний (вільнонаймані робітники).

Не беремося ми зараз вирішувати, яка з із зазначених типів форм експлуатації витіснила всі інші, коли б із зруйнуванням Січі не була порушена своєрідність розвитку запорізького господарства. Можна цілком припустити, що вільнонаймана праця на Запоріжжі остаточно б викоринила всі інші форми експлуатації, коли б не зломлена була своєрідна тенденція розвитку запорізького господарства³⁾.

¹⁾ Мышецкій. — Истор. о зап. коз., стор. 82.

²⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн. стор., 95

³⁾ Хоч в запорізькому господарстві були одночасно тенденції й до розвитку кріпосницького господарства. Ці

З вільнонайманою формою експлуатації розвивався на Запоріжжі новий тип сільського господарства. Він своїм виробничим характером був похорий на суто буржуазне господарство українського степу уже пізніших часів, а саме, часів так званої новоросійської колонізації, а тут «утворення контингенту сільських батраків, а ще більше поденщиків»¹⁾, було передумовою розвитку американського типу сільського господарства. Тому ми можемо з певністю сказати, що фермерський тип новоросійського господарства зародився на українському степу ще до приходу німецького колоніста і бере він свій початок з запорізького зимівника, з його вільнонайманою працею. Економічна ж основа цієї «американської еволюції» полягала «в наявності величезного колонізаційного фонду»²⁾. В Запорізьких Вольностях, як і в Новоросії, «за хліборобство брався цілковито, або, головним чином, вільний селянин», а тому тут «розвиток виробничих сил» мусив іти скоріше, ніж там, де кріпацтво гальмувало буржуазний розвиток сільського господарства³⁾.

Запорізьке господарство аж ніяк не можна розглядати замкненим, самодостатнім, як не

тенденції яскраво позначились напередодні й після скасування січі.

¹⁾ Ленин. — Разв. капитал. в России, т. III, стор. 128

²⁾ Ленин. — Вопросы о колонизации, т. IX, стор. 456.

³⁾ Ленин. — Два типа бурж. аг. рев., т. IX, стор. 445.

можна його розглядати як додаток до російського господарства. Воно було зв'язано як з українським та російським, так із європейським господарством та ринком, а це давало йому можливість не плентатися в хвості в російсько-поміщицької оброчної системи, а виходити на ширші шляхи, набирати прогресивніших форм.

* * *

Паланкове населення Запорізьких Вольностей було добрим джерелом для впорядкування запорізьких фінансів. Недаром населення паланок називали податним станом. Запорізький фіскальний апарат був настільки вже досконалий, що регулярно й пляново витягав з Вольностей грошові, або натуральні засоби у формі податків. Військова старшина щороку робила виїзди в паланки¹⁾, де, крім всяких інших робіт, спеціально займалася питанням податковим. А для постійного догляду за податковими надходженнями, як і для самого процесу оподаткування паланкового населення, в паланки посилали спеціальних комісарів; облік прибутків населення і вся канцелярія цієї справи була такою взірцевою, що їм міг би позаздрити фінансовий інспектор пізніших часів. Податки паланкові мали декілька назов, але в основному їх можна поділити на два види: натуральні й грошові.

¹⁾ Эварницкій. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 227.

До перших належали: 1) податок з рибальства «від алову... округовому начальству 20% з усієї кількості», 2) від пасічництва «бджоляна десятина», 3) «з млинів збирався розмір, який приставлявся до Січі, а також ішов на округову адміністрацію», 4) «за користування військовою землею вносилося десятину... на військо і на паланку»¹⁾.

З грошових податків відомі: 1) земельний²⁾, 2) димове³⁾, 3) податок «на канцелярські расходи»⁴⁾, 4) великі судові штрафи, 5) «війсковий оклад» «ко охораненію войсковыхъ земель и протчихъ нуждъ»⁵⁾.

Земельного податку в Самарській та Кодацькій паланках стягнуто в карбованцях:

Роки	1757	1759	1760	1761	1768	1771
Самарська	520	605	730	50	334	433
Кодацька	480	750	814	500	356	352

Розмір «димового» податку до 1758 року був 1 карбованець з родини, а згодом його збіль-

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 33

²⁾ Там само, стор. 47.

³⁾ Эварницкій. — Ист. зап. коз. т. II, стор. 505.

⁴⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 49.

⁵⁾ Там само, стор. 48.

шили до півтора карбованця¹⁾). За підрахунком Скальковського щорічний розмір «димового» дорівнював 18.375 крб.²⁾ Практика судових штрафів була на Запоріжжі така поширена, що штрафи ці «составляли доходъ войска запорожского»³⁾, при чому в тих, хто не мав можливості платити штраф, брали скот, коні або інше добро.

«Військовий оклад» посполиті сами між собою розкладали; припадало його від 70 до 20 коп. з хати⁴⁾. На «канцелярськіє расходи» її писаря податок був не по всіх паланках однаковий. Як де брали більше, а як де — менше. В середньому, мабуть, припадало від 5 до 10 коп. з душі на рік⁵⁾.

Були ще обов'язки паланкового населення, до яких належать військової постої, підводна повинність, убирання військового сіна та інші⁶⁾.

На утримання духівництва були заведені окремі податки, як от: руга, роківщина та ін.

Крім цих, так би мовити, узаконених податків, запорізька старшина широко практикувала податки незаконні, самовільні. Наприклад, в 1774 р. кошований Калнишевський «для оплати

¹⁾ Зварницькій. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 506

²⁾ Скальковській. — Ист. Нов. Січи, т. I, стор. 32, 40.

³⁾ Зварницькій. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 506

⁴⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 48

⁵⁾ Там само, стор. 49.

⁶⁾ Там само, стор. 6, 28, 29.

роботи майстрів, що робили йому млина, наказав в сл Зеленій й Верболюжці «с обывателей» зібрати . . . 2, 4, й 5 коп.»¹⁾.

Часто податки віддавалися на відкуп. Взагалі, кажучи, податки з паланкового населення були дуже великі; вони часто перебільшували можливі розміри, бо прибутковість населення записувалась в податкові книжки без урахування реальної прибутковості господарства, а по підрахунку податного комісара. Населення часто відмовлялося платити податки, на що старшина відповідала репресіями та примусовим стяганням і сам процес цей досить був «мучительным»²⁾ Цю «напряженню службу»³⁾, запорізьке поспільство «безоговорочно» виконувало лише під жорстоким примусом запорізької влади⁴⁾

Досить було найменшого послаблення запорізької адміністрації як поспільство не тільки відмовлялося від податків, а й збройно виступало проти свого експлуататора — запорізької

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 49.

²⁾ Там само, стор. 52

³⁾ Чегнявській. — Описаніє Запорожской Січи прил. к Мышецкому. Ист. о коз. зап., стр. 83.

⁴⁾ Злиденність та безправність поспільства та сіроми, жорстока експлуатація їх запорізьким панством відбиті в пісні про «Кривду і Правду»:

«Нема в світі правди, правди не зіскати!

Бо тепер неправда стала правдувати.

Уже тепер правда в панів у порога,

А щира неправда сидить кінець столу!

отамані. Досить пригадати яскравий випадок наскоку поспільства на Олешківську Січ, яку воно, користуючись з нагоди, що не було головних сил запорізького війська¹⁾, зруйнувало та розграбувало «и множество людей перебили и вѣшали» за то, що Сѣчевскіе налогами своїми притесняли ихъ безмѣрно... дѣлали при томъ обиды имъ и насильства, что съ немалою прискорбною сносить принуждены были и до того времени терпѣли, доколе Сѣченским Козакам со Крымским Ханом... случилось быть въ походѣ»²⁾.

І в Січі, в містах та містечках, і на Запорізьких Вольностях у XVIII столітті впливли на поверхню клясові противенства. Отаманія вбилася в колодочки, вона почула свою силу, і мала тепер повну змогу відмовитись маскувати свою експлуататорську суть і зайняти одверто ворожі позиції до січової сіроми та паланкового поспільства. Спав з отаманського обличчя

Уже тепер правда сидить у темниці,
А щира неправда з панамі в світлиці!
Уже тепер правду ногами топгають,
А тую неправду медом налувають.
Уже тепер правда сльозами ридає,
А тая неправда все це та гуляє,
Десь ти, правдо, вмерла, чи ти заключена,
Що тепер неправда увесь світ зажерла!
Тільки в світі правди, що рідна мати...

¹⁾ Мышецкій. — Ист. о коз. зап., стор. 23.

²⁾ Ригельманъ. — Лѣтописное повѣствованіе Малой Россіи, VI — 138.

народньо-демократичний вуаль, із її пнявого рота визирнули експлуататорські ікла. Як із мішка шило, виглядали клясові суперечності і в запорізькому місті, і в запорізькій паланці. Клясові противенства все більше загострювались, викликали антагонізм та активізували ворожі позиції. XVIII століття, особливо друга його половина, багаті на бунти, барикадні бої та цілі повстання в історії Запоріжжя, які стара буржуазна історична наука зводила до мало-значних епізодів, властивих козацькому темпераментові.

Межі терпіння були перейдені, поневолені кола мусили взятися до оборони своїх інтересів. В містах тепер все частіше «запорожская сиромашня... пускалась... на грабежъ разнаго добра базарныхъ», а ті теж «старались защищать свое добро», «вооружались... противные стороны схватывались... и нерѣдко дѣло доходило до жестокихъ дракъ и убійств»¹⁾.

Де б ми її в світі могли одшукати?
Ой, орлице мати! де ж тебе нам взяти?
Тебе ні купити, ani заслужити!
Коли б тебе, правдо, в світі увидіти,
Ординими крилами раді б ми летіти.
Ох як же тим діткам без матері бути?
Да щодня заплачуть, не можуть забути!
Вже ж бо кінець віку оце приблизився:
Хоч рідного брата тепер стережися.
І з ним на суд стати — правди не зіскати.
Тільки сріблом-злотом панів насичити.

¹⁾ Эварницкій. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 213.

На Вольностях голота, що не мала «одежды для прикрытія тѣла», в свою чергу, виступала й тиснула на отаманські зимівники — маетки, які часто терпіли «разореніе отъ подлога легкомысленнаго народа»¹⁾.

Великі розміром заколоти, що інколи перетворювались на справжні революційні вибухи, дають можливість припускати, що у запорізьких соціальних рухах січова сірома йшла в ногу з паланковим поспільством, виступаючи, таким чином, як дві соціальні сили, економічно утиснуті отаманством.

1768 року в Січі бунт сіроми перетворився в справжнє повстання проти отаманства. Наслідком його стався справжній політичний переворот: влада запорізька була насильно повалена. Вдалося її відновити лише за допомогою російських військ, які на цей час уже густо сиділи своїми ретраншаментами на Запорізьких Вільностях.

Такого великого розмаху набирало ще повстання запорізької голоти під проводом Петрика, в кінці XVII століття. Це повстання вивело з рівноваги запорізьке суспільство: сірома запорізька декілька разів робила політичні перевороти на Січі. Сірома позбавила була Суяви кошових Гусака та Кузьменка і багато старшини перебила.

¹⁾ Слабченко, — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 97.

Яка платформа була Петрикового повстання побачимо з листа Петрика до запорізьців, що він писав його 22 червня 1692 року. Він писав так:

«Не один раз говорив я вам, панове молодці, яка небезпека загрожує нашій Україні і до якого занепаду іде вона через сусідніх державців: наче люті леви, роззявивши пащі, хочуть вони проковтнути нас повсякчас і поробити своїми невільниками. Не дивно, що так робить король польський — ми здавна були його підданцями, та за Хмельницького, з допомогою орди, визволились з неволі та ще й таку счинили йому шкоду, що й досі він не вичухається, і досі намагається, щоб знову український нарід взяти в підданство і помститись на нас за ту образу. Хан кримський за те ворогує з нами, що ми, пробуваючи поблизу, споконвіку на степах і на морі чинили йому лихо в людях і у здобичі, як і тепер чинимо; а от дивно, що московські царі, не зброєю нас придбавши, перевели наш край Чигиринський на лівобічну сторону, обсадили з усіх боків нашим людом, так що, звідкіля б не прийшли вороги, та все наші оселі попаливши, а людей у неволю побравши, повертаються назад. Московщина ж за нами, як за мурами, ціла, і, не задовольняючись тим, намагаються всіх нас повернути у хлопцї й невільницї»¹⁾.

¹⁾ Эварницкій. — Ист. зап. казак., т. III, стор., 135, процитовано за Кашенком. Опов. про військо славне запор. низове, стор. 206.

Повстання це було придушене запорізькою отаманією за допомогою Мазепи.

Цими виступами сірома та поспільство не заспокоїлись. В 1769 році був «бунт» Корсунського куріня проти своєї старшини, яка зрадила козацькі інтереси в царській комісії. В 1771 та 1772 р.р. пройшла хвиля повстань козацької сіроми в Дунаєвських експедиціях, а в 1773 р. під Кінбургом, мобілізоване й насильно виведене проти турків запорізьке поспільство збунтувалось проти старшини, де полк. Колпакові, рятуючи своє життя, довелося втікати, залишивши своє військо¹⁾.

Серед панівних кіл запорізького суспільства, в свою чергу, наростали суперечності. На протязі другої половини XVII і все XVIII сторіччя на Запоріжжі точиться боротьба двох орієнтацій, боротьба двох партій — російської та кримської. В старій літературі майже не висвітлено зовсім цей бік запорізької історії, а він і є та вісь, навколо якої проходила вся зовнішня політика Запоріжжя. В залежності від того, яка група перемагала, чи російська, чи кримська, від цього проходили зміни в запорізьких міжнародніх відносинах. Участь запоріжців у мазепинських акціях, перехід їх до кримської протекції були наслідком рішучої перемоги кримської партії. На початку другої чверти XVIII сторіччя, за часів Олешківської

¹⁾ Слабченко. — Палак. орг. Зап. Вольн., стор. 97.

Січі, кримська партія зазнає повної поразки: в Січі 29 травня 1728 р. був зроблений справжній державний переворот. Керівник російської партії Малашевич дав своєму супротивникові Гордієнкові генеральний бій, після чого «Костю отамана і судью войскового оковали... у богатыхъ козаковъ (прихильників Кості Гордієнка. М. К.)... стада конскія и прочія все то запорожцы по себѣ разобрали»¹⁾. Цими заходами російська партія зробила тверді кроки у бік переходу запоріжців під підлеглість Москви. Остаточо здійснити це вдалося 1734 року. Ці партії боролись між собою і тягли Запоріжжя то в бік Москви, то в бік Криму. Робилось це, звичайна річ, не за чарівні очі московського царя або кримського хана, кожна з партій мала свій інтерес свій сенс. Кримську партію складали переважно ті елементи, що були зв'язані з торгівлею: кримською сіллю та рибю і, з другого боку — турецькими товарами. Ця група вважала для себе «корисніше жити у згоді з татарами»²⁾. Це була так звана транзитно-торгова буржуазія. До партії російської орієнтації належали зимовчацько-поміщицькі елементи, для яких питання володіння степами, закріплення цих володінь, що могло статися лише в наслідок міцної московської дружби, було питанням життя й смерті.

¹⁾ Андрієвській. — Матеріали по історії южно-русского края, 1886, стор. 8.

²⁾ Костомаров. — Монографія, т. X, 1895 р., ст. 95.

Національні моменти в боротьбі партій стали другорядним фактором, а основним чинним фактором були «исключительно соціальныя соображенія»¹⁾.

Штучне перенесення Запорізької Січі в Олешки, позбавлення можливості користуватися українським степом, були причиною відживлення московільських тенденцій на Запоріжжі.

Російська й кримська партії, як дві борозни, лежали на поверхні всіх запорізьких подій. Боротьба їхня утворювала цілі періоди, протиставляла одну частину запорізької буржуазії другій, а часами вони шукали спільної мови й доходили згоди в ті часи, коли розуміли й відчували для всього Запоріжжя загрозу московського торгового капіталу, та коли вміли викрити вовка в овечій шкурі, який так вперто посувався з півночі. Тому нема чого дивуватися, що такий запеклий ворог Мазепи, як Кость Гордієнко, набрався сили перебороти особисту ненависть і стати по праву рукою у гетьмана в спільній боротьбі з московським торговим капіталом.

Такою була діалектика запорізької дійсности.

¹⁾ Ор. Левицькій.— Очерки внутр. ист. Малороссии, 1875, стор. 46.

Останніми часами, в історичній літературі, все більше зустрічаємо намагання назвати Запоріжжя суверенною державою. І коли в старій літературі Запоріжжя лише вважали «общиною отдільною, никогда не бывшею частицею гетьманщины или Малой России»¹⁾, то в новіших роботах є спроба довести, що Запоріжжя мало всі формальні елементи незалежної держави²⁾.

На нашу думку, до відповіді на питання — чи було Запоріжжя державою чи ні, підходить з законами формальної логіки аж ніяк не можна. Державність Запоріжжя треба розглядати з усіх боків. Звичайна річ, що держава, як апарат насильства данівної кляси пригноблених шарів населення, на Запоріжжі мала своє місце, але Запоріжжя ніколи не мало свого повного державного суверенітету. Запоріжжю не судилося історією піти шляхами тих народів, у яких державність, як «процессъ развития» ясно накреслювалась в добу торгового капіталу й остаточно оформилась в «современное государство национальное»³⁾, в добу промислового капіталізму.

¹⁾ Скальковській.— Історія Нової Січі, т. I, стор. 37.

²⁾ Слабченко.— Праці комісії для вивчення історії права, 1927 р., вип. III, стор. 210, Соц.-права орг. Січі Запор.

³⁾ Каутській.— Томас Мор, стор. 20.

Тіснилось запорізьке господарство, а вкупі з ним підрубувалися молоді корінці політичного вияву господарства — запорізької державності. Російський торговий капітал не міг припустити суверенності запорізької держави. Київський військовий губернатор вважався «головнимъ командиромъ по запорожскимъ дѣламъ»¹⁾ і здійснював контроль над політично-державним життям Запоріжжя. А коли на Україні з'явився цілком безпечний для петербурзького двору гетьман Разумовський, тоді «особою грамотою подчинена была власти гетьмана Запорожская Сѣчь»²⁾.

Але не можна думати, що Запоріжжя не робило ніяких спроб до державної консолідації, до визволення з-під протекторату. Запоріжці весь час «мыслили расторгнуть самое основание зависимости отъ Императорскаго Престола и составивъ изъ своего общества область независимую, подъ собственнымъ своимъ управленіемъ»³⁾. Одними «мыслями», звичайна річ, вони не обмежувалися. Робились у цьому напрямкові сміливі кроки. Колосальне значіння в справі зміцнення Запоріжжя з господарського й політичного погляду відіграло заселення Запорізьких Вольностей. Запорізька отаманія, а

¹⁾ Єфименко.— Іст. українського народу, вип. II, стор. 94.

²⁾ Грушевській.— Історія українського народу, 1911, стор. 350.

³⁾ Чтенія в Имп. О-въ Іст. и Др. 1878, № 6, стор. 46.

особливо її спритний кошовий Петро Калнишевський добре усвідомили ролю колонізації і жваво взялися провадити її в життя. «За десять років свого старшинування, Калнишевському довелося заселити кілька сот сіл»¹⁾. У маніфесті про скасування Січі згадується й ставиться у вину запоріжцям те, що вони на своїх землях поселили «до 50 тисячъ земледѣльческаго населенія»²⁾.

До раніших спроб державної консолідації з боку Запоріжжя можна віднести діяльність кошового Гордієнка, його участь, так в мазепинських противомосковських акціях, так і його дипломатичну діяльність у Бендерах після поразки Мазепи. Щоби підтвердити це, наводимо головніші пакти угоди Гордієнка з Орликом, складеної в 1710 році, за якого мусило проходити гетьманування Орлика на Україні:

«1) На Україні мусить панувати віра православна з митрополією у Києві, залежно тільки од Цареградського патріярха.

2) Межа України з Польщею повинна бути по річці Случ, а з Московією — як зазначено у Переяславській умові з Богданом Хмельницьким.

3) З кримським ханством має бути приязнь.

4) Столиці України Києву і всім городам українським повинні бути забезпечені давні права.

¹⁾ Антонович.— Вклад про козацькі часи на Україні, 1912, стор. 218.

²⁾ Грушевській.— Історія укр. народу, 1911, стор. 363.

5) Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники, ні інша військова старшина не заби-рала собі у підданці і не примушувала ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих.

6) Гетьман не має права нікого призначати на посади, бо всі посади мають бути виборні.

7) Гетьман не має права нікого судити а всі справи, навіть за образу самого гетьмана, пере-давати на генеральний суд.

8) Тричі на рік: на Різдво, на Великдень та на Покрову у гетьманській резиденції мають бути генеральні ради задля вирішення всяких найважливіших справ. На ті ради мають з'їзди-тись: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною і сотники; виборні од полків генеральні радники і представники За-порізького Війська. Без рішення генеральної ради гетьман може відправляти тільки пильні справи за радою генеральної старшини.

9) Побудовані російським військом на Запо-рожжі городки повинні бути зруйновані, і ніхто на запорізьких землях не має права будувати ніяких городів.

10) Городи: Трахтемирів, Келеберда й Перево-лочина з перевозами повинні належати Військові Запорізькому, а також і весь Дніпро з усіма річками, починаючи од Переволочини до самого Очакову»¹⁾.

¹⁾ Ка щ е н к о. Опов. про славне військо низ. Кат.—Ляйпц, 1923.

Видно жваво відбувалася еміграція на запо-різькі землі населення Гетьманщини, коли чу-ємо, що «малоросійское начальство требовало выселения своих поселенъ изъ Запорожья, бѣжа-вшихъ изъ Полтавскаго, Миргородскаго и дру-гихъ полковъ, которые по недостатку земель на Украинѣ, чрезвычайно многолюдной, для ниссканія хлѣба уходили въ Заднѣпровскія степи и вольныя люди, т. - е. козацьего званія, поступали въ войска, а черносошное — въ под-данство запорожское»¹⁾. Взагалі кажучи, друга половина XVIII століття в історії Запоріжжя є час активного притягнення запоріжцями хлібо-робського населення з Правобережжя та Лівобережжя, є час запорізької колонізації степу уже не стихійної, а з відповідними намірами, з міркувань господарського та державного характеру. Дружківка, Грузька, Олексійовка, Андрійовка та багато інших великих місте-чок та селищ колиш. Бахмутського повіту²⁾ і низка подібних селищ других повітів, т. зв., Новоросії причинцями свого заснування повинні «безспорно признать запорожскихъ козаконъ»³⁾. Запорізькі поселення не були епізодичними, не були вони легковажною витівкою Калнишев-

¹⁾ Скальковскій.—Ист. Новой Сѣчи, т. II, стор. 147.

²⁾ Зборн. стат. свѣд. Екат. губ., Бахмутскій у., т. II, 1886, стор. 20, 43, 47, 51.

³⁾ Зборн. стат. свѣд. Екат. губ., вып. III, 1886, Славяно-сербскій у., стор. 3.

ського, це були заходи державного значіння й носили вони на собі сліди «культурної колонізації»¹⁾.

У всіх нових селах, що зростали в наслідок колонізаційної діяльності запорізького уряду, коштом Січі будувались не лише церкви, а й школи. Антонович говорить, що «коли заведено в Росії земство, то його статистичні досліді показали, що в Катеринославщині за часів Запоріжжя шкіл було втричі більше, ніж тоді»²⁾.

Про шкільну освіту на Запоріжжі можна гадати з письменности запорізького населення. Правда, письменність на Запоріжжі часто заносилась зовні, бо сюди приходило багато людей, які здобули, «образованіе большею частию въ Львовской Академіи, другія пришлецы изъ Западной Европы»³⁾, але основна маса запорізького суспільства освіту одержували тут же, в своїх запорізьких школах. Школи були церковно-приходські, монастирська та січова. Церковно-приходські школи були при всіх церквах запорізьких. Січова школа була школою столичною, вона обслуговувала дітей козаків рідних та всиновлених, а також дітей всієї запорізької аристократії. Школа мала велику славу, бо привозились сюди діти з України та Польщі «богатыми родителями для обучения

¹⁾ Антонович. — Виклади про козацькі часи на Україні, стор. 218. ²⁾ Там само.

³⁾ Мишецькій. — Ист. о коз. зап., стор. 16. Приписка Вертильяка.

грамотъ и военному искусству»¹⁾. Старанне ставлення до освітньої справи запорізького уряду, близьке сусідство з такими культурними огнищами, як Львівська та Київська Академії тримали грамотність запорізького суспільства на високому шаблі так, що «масса Съечевого войска, т. н., низового товарищества по своей грамотности и начитанности стояла столь высоко, что превосходила въ этомъ отношеніи среднее, а может быть и высшее сословіе людей велико-русскаго званія своего времени»²⁾. Який був високий відсоток письменних на Запоріжжі, можна бачити з таких документів: 1763 року курінні отамани та дехто з стариків «дали кошевому расписку... тогда на 13 неграмотныхъ въ одномъ куренѣ оказалось 15 грамотныхъ». В 1779 році підчас присяги російському цареві «изъ 69 человек, принесшихъ присягу, 37 оказалось грамотныхъ и 32 неграмотныхъ»³⁾.

Особливості стрибкуватого життя запоріжців негативно впливали на культурний зріст їхньої батьківщини, тому то Запоріжжя не дало в загально-українську скарбницю великих культурних вкладів. Своєї писаної літератури Запоріжжя не мало, хоч компенсувало воно це багатою своєю народньою творчістю. Запоріжжю зобов'язані низка високомистецьких козацьких

¹⁾ Эварницкій. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 518. Мишецькій. — Ист. о коз. зап., стор. 46.

²⁾ Эварницкій. — Ист. зап. коз., т. I, стор. 518.

³⁾ Там само.

легенд, народніх пісень та військових козачих маршів.

Наводимо для прикладу запорізьку думу про Хвеська Ганджу Андибера, прекрасну і формою і змістом, бо вона розповідає про клясові про- змистства на Запоріжжі й на Україні:

«Гей гуляв, гуляв бідний козак - нетяга сім год
і чотири,

Та потеряв з - під себе три коні воронії.
На дванадцятий год повертає, —
Козак - нетяга до города Черкас прибуває.
На козаку, бідному нетязі.

Три сіром'язі,
Опанчина рогозвая,
По«сина хмельовая,
На козаку, бідному нетязі, сапьянці —
Видно п'яти й пальці.
Де ступить — босої ноги слід пише.

А ще на козаку, бідному нетязі шапка - бірка
Зверху дірка,
Хутро голе, околиці біг має,
Вона дощем покрита,
А вітром, на славу козацьку, підбита.

Ще ж то козак, бідний нетяга, до города Черкас
прибуває,
Насті Горової, кабашниці степової, шукає,
питає.

Скоро козак - нетяга Насті Горової, кабашниці
степової, допитався.
Зараз у світлицю вбрався,
Там пили три дяхи¹⁾.

¹⁾ У цій думі подковників козацьких: Довгополенка, Золотаренка й Сомка (Війтенко) народ зве ляхами, що показує, наскільки козацька старшина була тоді чужою своєму народові.

Дуки - срібляники:
Первий пив Гаврило Довгополенко Переяслав-
ський,

Другий пив Війтенко Ніженський,
Третій пив Золотаренко Чернігівський.

От вони пили - підпивали,
З козака - нетяги насміхались,
На шинкарку покликали:

«Гей, шинкарко Горовая,
«Настє молодая!

«Добре ти дбай —
«Нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай.
«Сього козака, пресучого сина, у потилицю з
хати випихай;

«Бо десь він по винницях, по броварнях валявся,
«Опалився, ошарпався, обідрався,

«до нас прийшов добувати,
«А в іншу корчму буде нести пропивати».

Тоді шинкарка Горовая,
Настя, кабашниця степовая,
Козака - нетягу за чуб брала,
В потилицю з хати вибивала.

То козак - нетяга добре дбає.
Козацькими п'ятами опинає.
Поти п'явся,

Поки до порога добрався.
Козацькими п'ятами за поріг зачіпає,
А кочацькими руками за одвірки хапає,
Під мисник голову свою козацьку молодецьку
ховає.

Тоді два ляхи, дуки - срібляники, на його поглядали
З його насміхали,
А третій, Гаврило Довгополенко Переяслав-
ський, був обашний:

Із кармана людську денежку виймав,
Насті кабашній до рук добре отдавав.
А ще стиха словами промовляв:

«Гей, каже, ти, шинкарко молода, ти, Настє
кабашна!

«Ти, каже, до сих бідних козаків - нетяг хоч
злая, да й обашна :

«Коли б ти добре дбала,
«Сю денежку до рук приймала.
«До погребя одходила,
«Хоч нороцового пива уточила,
«Сьому козаку, бідному нетязі, на похмілля
живіт його козацький
скрепила.»

Тоді Настя Горовая,
Шинкарка степовая,
Сама в дьох не ходила,
Да наймичку посилала :
«Гей, дівко, наймичко !
«Добре ти вчини,
«Кінву - чвертівку в руки вхопи
«Та в дьох убіжи,
«Та вісім бочок мини,
«А з дев'ятою поганого пива наточи.
«Як маєм ми його свиням виливати,
«То будем ми його на таких нетяг роздавати.
Тоді дівка наймичка у дьох убігала,
Та дев'ять бочок минала,
Та з десятою п'яного чолá меду наточила
Та в світлицю вхождає,
Свій ніс геть од кінви одвертає.
Буцім то те пиво воняє.
Як подала козаку в руки ту кінву,
То він став біля печі
Та й почав підпивати пивце грече.
Взяв, раз покуштував, удруге напився.
А втретє, як узяв ту кінву за ухо,
То зробив у тій коніжці сухо.
Як став козацьку хміль голову розбірати,
Став козак конівкою по мосту добре погрімати.
Стали в дуків - срібляників із стола чарки й
пляшки скакати.
І стала шинкарська груба на десять штук
скрізь по хаті літати,

Не стали тоді ляхи, дуки - срібляники за сажею
світу божого видати.

Тоді ті ляхи, дуки - срібляники, на його погля-
дали.

Словами промовляли :

«Десь сей козак - нетяга ніде не бував.

«Добрих горілок не пивав,

«Що його й погане пиво опьянило».

Як став козак - нетяга тєє зачувати.

Став на ляхів грізно гукати :

«Гей, ви, ляховє,

«Вразькі синове !

«Ік порогу посувайтесь,

«Мені, козаку - нетязі, на покуті місце попу-
скайте !

«Посувайтесь тісно,

«Щоб було мені, козаку - нетязі, де на покуті
із лаптями сісти !»

Тоді ляхи, дуки - срібляники, добре дбали.

Дальше ік порогу посували,

Козаку - нетязі більше місця на покуті попу-
скали.

Тоді козак - нетяга на покуті сідає.

Із - під поли позлотистий недолимок виньмає,

Шинкарці молодій за цебер меду застановляє.

Тоді ті ляхи, дуки - срібляники, на його погля-
дали

Словами промовляли :

«Ей, шинкарко Горовая,

«Настє молодая,

«Кабашнице степовая !

«Нехай сей козак бідний нетяга, не масться в
тебе сеї заставщини викупляти

«Нам дукам - срібляникам нехай не зарікається
води поганяти,

«А тобі, Насті кабашниці, груб топити».

Оттоді то козак, бідний нетяга, як став сїї
слова зачувати.

Тақ він став чересок виньмати

Став шинкарці молодій, Насті кабашній, увесь
стіл червінцями устилати.
Тоді дуки-срібляники, як стали в його чер-
вінці зоглядати.

Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою,
Тоді й шинкарка Гороява,
Настя молодця,
І стиха словами промовляє:
«Ей, козаче, каже, козаче!
«Чи снідав ти сьогодні чи обідав?
«Ходім зо мною до кімнати,
«Сядем ми з тобою поспідаем,
«Ли пообідаем».

Тоді то козак, бідний нетяга, по кабаку по-
хождає,

Кватирку одчиняє,
На бистрій ріці поглядає,
Кличе, добре покликає:
«Ой ріки, каже, ріки низовії,
«Помошниці Дніпровії!
«Тепер або мене зодягайте,
«Або до себе приймайте!»
Оттоді один козак іде,
Шати дорогий несе,
На його козацькі плечі надіває.
Другий козак іде,
Жовті сап'янці несе,
На його козацькі ноги надіває;
Третій козак іде,
Шличок козацький несе,
На його козацьку голову надіває:
Тоді дуки-срібляники-стиха словами промов-
лялі:

«Гей не єсть же се, братці, козак, бідний нетяга.
«А єсть се Хвесько Ганжа Андибер,
«Гетьман Запорізький!..
«Присунься ти до нас, кажуть, ближче,

«Поклонимось тобі нижче,
«Будем радиться, чи гаразд - добре на славній Ук-
раїні проживати».

Тоді стали його вітати медом шклянкою
І горілки чаркою.
То він тее од дуків-срібляників приймав,
Сам не видивав,
А все на свої шати проливав:
«Ей шати, мої шати! пийте-гуляйте:
«Не мене шанують, бо вас поважають.
«Як я вас на собі не мав.
«То й чести од дуків-срібляників не знав».
Тоді то Хвесько Ганжа Андибер, гетьман За-
порізький, стиха словами промовляє:
«Гей козаци, каже, діти, друзі-молодці!
«Прошу я вас, добре дбайте,
«Сих дуків-срібляників за лоб, наче волів, із-
за стола вивождайте,
«Перед вікнами покладайте,
«У три березини потягайте,
«Щоб вони мене споминали,
«Мене до віку пам'ятали!»
Тільки Гаврила Довгополенка Переяславського
за те улюбив.

Край себе садовив,
Що він йому за свою денежку пива купив.
Тоді ж то козаци, діти, друзі, молодці, добре дбали,
Сих дуків-срібляників за ліб брали,
Із-за стола, наче волів, вивождали,
Перед вікнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:
«Гей, дуки, кажуть, ви, дуки!
«За вами всі луги й луки,—
Ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!»

Причиною відсутності літератури ще була
й та загально зневажлива тенденція україн-

ської старшини до своєї мови та культури, а разом з цим і швидко асиміляція під польську, або пізніше російську культуру панівних класів України, в тому числі й Запоріжжя. Культура й письменність України в ці часи застоювались в церковно-схоластичному колі, не найшли вони сили вийти на ширші шляхи свого розвитку, щоби стати «двигателем національної культури»¹⁾. У наслідок асиміляції на Запоріжжі утворився «слозь бумагъ офіціальнихъ... не рускій и не малорускій, а смѣсь обоихъ, съ присовокупленіємъ многихъ полонизмовъ»²⁾. Хоч часто природа брала своє і в урядові «партикулярныя письма» пролазили «фразы чисто малороссійскія»³⁾. Загально ж вживаною мовою на Запоріжжі була мова українська. Говорили там на тій мові, на якій «їх мати учила»⁴⁾.

Розглядаючи весь процес запорізької колонізації, зріст запорізького господарства й будівання соціальних та політичних відносин, ми побачимо, що Запоріжжя не являло собою якоїсь аномалії, а мало всі властивості господарських і політичних форм всіх колонізацій, подібних до запорізької. Коли розглянемо колонізацію Північної Америки, утворення колоній Вірджинії, Массачузетса, Род Айленда, Конентікукта, то

¹⁾ Грушевскій. — Очеркъ исторіи украинск народа 1911, стор. 385.

²⁾ Скальковскій. — Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 346.

³⁾ Там само.

⁴⁾ Там само.

побачимо в них надзвичайно багато тотожності з запорізькою колонізацією. Колонізаторами Массачузетса були пуритани, які під утиском англійського абсолютизму мусили були шукати притулку десь за межами своєї батьківщини¹⁾. Політичний устрій Вірджинії носив сліди «самого широкого самоуправління». На думку американського історика Eggleston'a, принципи цього самоврядування й покладені були в основу американської конституції²⁾. Найвищою законодавчою владою Вірджинії були представницькі збори, куди входили по два делегати від кожного селища. Ці представницькі збори щороку збиралися в церкві міста Джемстоуна, де й ухвальновали потрібні «законы и распоряженія»³⁾. Саме суспільство нових колонізаторів не було однорідним. На загальному тлі новоанглійських поселенців ясно вирисовувались два плюси: з одного боку демократична більшість, з другого — новоанглійська теократія⁴⁾. Сама столиця Массачузетської колонії, Бостон, являла тоді собою «жалкую деревушку»⁵⁾.

Погляньте, як ці риси американської колонізації мають багато спільного з колонізацією запорізькою, та як у них багато видно рис, цілком властивих Запоріжжю.

¹⁾ Мижуевъ. — Ист. великой америк. демократіи 1906, стор. 26.

²⁾ Там само, стор. 13. ³⁾ Там само.

⁴⁾ Там само, стор. 27.

⁵⁾ Там само, стор. 29.

Розглянемо тепер політичний устрій Запоріжжя, який багато дечим різнився своєю «демократичністю» від політичних форм держав доби торгового капіталу. Виборність уряду й усіх інших державних урядовців, у тому числі й військових, загальне виборче право для козацького компута є ті характерні риси політичного устрою Запоріжжя, які давали право називаги його «козацькою вольницею», «демократичним суспільством». Демократичні принципи появились на Запоріжжі й мали повні підстави для свого виникнення в перші часи утворення Запоріжжя. Козацтво, як «протестуючий елемент» проти фєвдальних пут польсько-українського фєвдалізму¹⁾, різні емігрантські кола Європи, які на Запоріжжі «укривались по політичеськимъ причинамъ»²⁾, як передові елементи своєї доби, несли з собою нові прогресивні форми політичного устрою, побудованого на принципах демократизму, на принципах широкої вільности. Згодом на Запоріжжі, з ускладненням господарства³⁾, з розвитком торгового капіталу, з яскравим процесом диференціяції запорізького суспільства, демократичні початки почали губити своє значіння. У XVIII столітті від них на ділі не залишилося й сліду, хоч в

1) Київск. Старина», 1884, т. IX, стор. 583. П-ка Проісходж. запорожск. коз.

2) Мышецкій. Ист. о коз. зап. ст. 16. Прим. Вертильяка

3) А також зі зростом кріпосницьких тенденцій в отаманському зимівнику.

силу традиції їх тримали, як бутафорію, як вуаль за яким отаманство приховувало свою експлуататорську суть. Більше того. У другій половині XVIII ст. на Запоріжжі сильно були помітні тенденції переходу до абсолютизму.

Найвищим органом запорізької влади була військова рада, до компетенції якої належали найважливіші питання запорізького життя. Це був верховний орган, на обов'язку якого лежало розв'язання всіх принципових питань. Військова рада вирішувала питання «о мирѣ, о розмирѣ, о походахъ на непріятелей, о наказаніяхъ важныхъ преступниковъ, о раздѣлѣ... земель и угодій и, наконецъ, о выборѣ войсковоі старшины»¹⁾. Після закінчення військової ради, вища влада краю переходила до рук обраної старшини. Ця маючи великі, часом диктаторські права, ніколи не одважувалася користатися ними, розпоряджатися країною, не погодивши своїх дій з запорізькою отаманією. Сила останньої була такою великою, що вона завжди мала змогу керувати роботою запорізького уряду. Робота військової старшини координувалася з отаманією на, так званих, сходках. Самі собою сходки мали олігархічний характер. У них брали участь «только войсковые старшины, куренные отаманы»²⁾ та значне товариство. Сходка й була центром всього полі-

1) Эварницкій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 206.

2) Скальковскій.— Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 86.

тичного життя Запоріжжя, на ній контролювалася діяльність уряду, вона також готувала і пропозиції військовим радам, на ній же передвирішувалися й вибори. Питання, що розв'язувалися сходами, ніколи не були відомі запорізькому загалу й завжди трималися в таємниці. «Въ 1765 году, когда судья войсковой, для прочтения важной депеши кошевого изъ С.-Петербурга, по его приказанію, созвалъ сходку, то пригласилъ къ тому стариковъ: Григорія Федоровича, Алексѣя Федоровича, Филиппа Федоровича (бывш. кошевыхъ), Павла Кириловича и Николая Тимофеевича (бывшихъ судей) да изъ отаманов куренныхъ: Донского и Тимошевского, и по окончаній совещанія потребовалъ хранить это письмо въ «конечномъ секретѣ отъ куреней»¹⁾. По куренях та паланках були ще, так звані, курінні та паланкові ради, які розв'язували виключно питання, що торкалися всіх ділянок курінного та паланкового життя.

Зовнішній вигляд військових рад з усіма їхніми церемоніями справляють вражіння, що буцімто дійсно на перше січня на Майдані висловлювалася воля всього запорізького суспільства. Один факт існування сходок, їхня форма й метода роботи, цілковито заперечують таке припущення. По суті з прав «широко-запорізького демократизму», з його загальним виборчим принципом в XVIII столітті нічого не лиши-

¹⁾ Скальковскій. — Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 86.

лося. Досить навести один документ, який пересвідчить нас у тому, хто був дійсним керівником запорізького суспільства, хто заправляв всією політикою Року 1765 18-го жовтня кошовий Калнишевський писав в Кіш військовому судді Головатому: «Въ наступающей Новой годъ вы не сдѣлайте того, чтобы отъ правленія увольняться ибо если захочете тое сдѣлать, то крайнее войску и намъ безславіе нанесете... и за бѣдныхъ сиротъ на комъ богъ не зыщеть, какъ только на самихъ васъ. Чтобъ же войско вам перемену въ нынешнемъ плачевномъ времени не захотѣло дѣлать, — хотя я и не надѣюсь — однако писалъ старикамъ. Дабы же панове отаманы сего не захотѣли сдѣлать, объявите сію мою карту панамъ отаманамъ всѣмъ на сходкѣ... а если кто сего не послушаетъ, то не только передъ богомъ, но и передъ войскомъ судиться будетъ»¹⁾.

Не зважаючи на те, що запорізька отаманія всю владу вже цілковито тримала в своїх руках й майже завжди проводила на військових радах постанови сходок, їй набридли щорічні церемонії на Майдані й вона почала обробляти громадську думку про потребу скасувати виборчі принципи. Про це ясно говорив ще в 1749 році в доповідній записці на ім'я Київського генерал-губернатора Леонтєва, запорізький старшина Чернявський. Він доводив

¹⁾ Скальковскій. — Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 121.

переважність «безперемінного Кошевого отамана» і в цьому вбачав вихід з запорізьких непорядків. Чернявський підкреслював, що він висловлює думку не лише свою, а «что такой перемѣны желаютъ старики», а йому лише доручили «въ такомъ смыслѣ прошеніе написать»¹⁾. Від висловлення своїх побажань запорізька отаманія перейшла до діла. У 1756 році 7 травня кошовий Григорій Федорів Лантух писав графу Разумовському про те, що курінні отамани на військовій сходці ухвалили «опредѣляемыхъ въ Кошевые отаманы не только въ годъ или въ два, либо въ три отъ званія Кошевского не отставляютъ, но и по 10 и болѣе въ томъ званіи безъ смѣны быть, поты, пока не станеть безвинно войску каковыхъ либо въ якомъ случае обидь причинять. Ежели что Кошевой по излишеству вшнетъ, то онъ въ сходкѣ отъ Кошевскаго званія отставленъ будетъ, а въ общее войсковое собраніе, здравле узаконенное, допускаемъ не будетъ»²⁾.

Отже, ми бачимо, що в XVIII столітті політичний устрій Запоріжжя переживав процес розгублення демократичних принципів і повільний перехід до абсолютистських форм, що особливо позначилося в намаганні отаманства замінити виборного кошового на кошового «безсмінного». І хоч ці домагання запорізькій

¹⁾ «Кіевск. Старина», 1883, т. VI, стор. 130. Андрійевскій.— Запорожскіе выборы и порядки XVIII в.

²⁾ Скальковскій.— Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 89.

старшині не довелося оформити юридично, то фактично «безсмінний» кошовий уже існував, бо Калнишевський на кошового фактично не обирався (коли не рахувати першесічневу бутафорію на Майдані). Увесь час перебування Калнишевського кошовим можна вважати часом диктатури Калнишевського, який у своїй діяльності спирався на міцну групу великої запорізької буржуазії — отаманську корпорацію¹⁾.

Увесь виконавчий апарат запорізької влади можна поділити: на військову старшину, молодшу та паланкову. Військова старшина виконувала функції найвишого державного виконавчого органу. Поміж кошовим отаманом²⁾, військовим суддею та осаулом були поділені обов'язки на різних ділянках роботи. По суті справ військова старшина являла собою кабінет

¹⁾ Про те, як запорізькі «низи» ненавиділи Калнишевського, можна довідатись з пісні, в якій співається: «Ой великий світ, царнице, і всім ти владаеш, А вже ж ти нас запоріжців, з місця споміщаеш, Та вже ж ти тих вражих панів та все на-граждаеш.

Та летить крячок на той бічок, та, летяче, кряче

Та все військо запорізьке на Калниша плаче».

²⁾ Реєстр кошових отаманів Війська Запорізького за добу 1710 — 1734 років:

Роки 1710: Осип Кириленко,
Лаврін Степаненко,
Кость Гордієнко - Головка.
1711 — 1713 Кость Гордієнко - Головка.
1714 Іван Малашевич,
Василь Осипів,

міністрів запорізького уряду. Найближчими помічниками військової старшини були курінні отамани.

Для проведення своїх постанов та різних заходів, військова старшина мала молодшу стар-

1715	Василь Осипів.
1716 - 1718	Іван Малашевич.
1720	Іван Пилипів.
1722	Василь Титаревський.
1727	Павло Хведорів.
1728	Павло Сидоренко, Кость, Гордієнко - Головка, Іван Гусак.
1731	Іван Малашевич.
1733	Іван Малашевич. Іван Білецький.
1734	Іван Білецький, Іван Малашевич.
Реєстр кошових отаманів Війська Запорізького за добу 1734—1775 років.	
Роки: 1734—1735	
1736	Іван Малашевич. Іван Малашевич, Іван Білецький.
1737	Іван Малашевич.
1738	Іван Білецький.
1739	Кость Покотило. Яків Тукало.
1740	Яків Тукало.
1741	Степан Гладкий.
1742	Семен Бремєвич.
1743	Іван Малашевич.
1744	Яким Ігнатович.
1745—1746	Василь Сич.
1747	Павло Козелецький.
1748	Данило Гладкий.
1749	Яким Ігнатович.
1750	Василь Сич.

шину «войсковыхъ служителей»¹⁾ до яких належали: підписарій, пушкар, підсавул та довбиш, або політаврщик²⁾ і ціла низка інших дрібних урядовців, число яких називають по-різному: 49, 118, 149 чоловіка³⁾.

На Запорізьких Вольностях на чолі паланок стояло «паланкове панство», головним серед якого був паланковий полковник. Паланкова старшина цілком підлягала старшині військової, виконувала всі накази Січі, а в головному виконувала поліційно-фінансові функції. Паланковий полковник був на території паланки ніби кошовим отаманом у мініятурі.

У фобурги, походи військові, або охоронні призначалося похідну старшину, яка несла роботу виключно військового характеру.

1751—1752	Яким Ігнатович.
1753	Данило Гладкий.
1754	Яким Ігнатович.
1755—1756	Грицько Хведорів Лантух.
1757	Данило Гладкий.
1758	Грицько Хведорів Лантух.
1759—1760	Олек а Білецький.
1761	Грицько Хведорів Лантух.
1762	Петро Калнишевський.
1763	Грицько Хведорів Лантух.
1764	Пилип Хведорів
1765—1775	Петро Калнишевський.

(А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорізьке низове. Катеринослав — Ляйпциг, 1923, стор. 246-293).

¹⁾ Эварницькій.— Ист. зап. козак., т. I, стор. 217

²⁾ Мышецкій.— Ист. о коз. зап., стор. 33.

³⁾ Эварницькій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 217.

Таким чином, ми бачимо, що адміністрація Запоріжжя являла собою досить міцний організований апарат влади, який був цілком придатний справитися з завданнями, що перед ним ставив запорізький торговий капітал.

ЛІТЕРАТУРА

1. М. М. Погодин. Хрестоматія по истории капитализма в России. Русская история, т. 11.
2. Ленин. «Новые данные о законах развития капитализма в земледелии».
3. Ленин. «Капитализм и земледелие в С. Ш. А.».
4. К. Маркс. «Капитализм и земледелие в С. Ш. А.».
5. К. Маркс. «Стенька Разин». Журн. «Молодая гвардия», 1926 г., № 1.
6. Плеханов. История русской общественной мысли.
7. М. Яворський. Нарис історії України, ч. II, 1925 р. Харків.
8. М. Яворський. Нариси з історії рев. боротьби на Україні, т. I.
9. М. Яворський. Історія України в стислому нарисі, 1928 р., Харків.
10. М. Свідзінський. Курс історії України в його метод. розр., 1929 р., Харків.
11. М. Слабченко. «Паланкова орган. запорізьких вольностей» Праці комісії по вивч. іст. зах.-руськ та укр. права, вип. 6, 1929 р. Київ.
12. М. Слабченко. «Соціально-правова орг. Січі Запорізької» Праці комісії по вивч. вип. III, 1927 рік, Київ.
13. А. Скальковській. Історія Новой Сѣчи или послѣдняго коша запорожскаго, т.т. I, II, III.
14. А. Скальковській. Наѣзды гайдамакъ на Зап. Украину въ XVIII ст., Одесса, 1845.
15. А. Скальковській. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссійскаго края. Журн. «Мин. Внутр. Дѣль», ч. XI, 1885. XXVI.

16. А. Скальковскій. Хронологич. обозрѣніе Новороссійскаго края, т. т. 1—2, Одесса, 1836—38.
17. А. Скальковскій. Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края, Одесса.
18. Д. Эварницкій. Исторія запорожск. козаковъ, т. т. I, II, III.
19. Д. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, С.-Петербургъ 1888.
20. Д. Эварницкій. Вольности запор. козаковъ, С.-Петербургъ, 1890.
21. Д. Эварницкій. Запорожье в остаткахъ старины, СПб, 1888.
22. Э. Эварницкій. Очерки по исторіи запорожскихъ козаковъ и Новороссійскаго края.
23. Яворницкій. Запорізьке козацтво перед судомъ історіі, 1918.
24. Мышецкій. Исторія о запорожск. козакахъ, Одесса 1852.
25. Ефименко. Исторія українського народу, вип. II.
26. Ефименко. Южная Русь, т. т. I, II.
27. Рожков. Русская исторія в сравнительно-историческомъ освещеніи, т. т. I, VI.
28. Рожков. Происхождение самодержавія в Россіи.
29. Рожков. Исторические и социологические очерки.
30. Сухино-Хоменко. Однии й банкротство українск. націоналізму.
31. М. Грушевський. Исторія України—Русі, т. т. VII, VIII.
32. М. Грушевський. Джерела до іст. України—Русі.
33. М. Грушевський. Ілюстрована історія України.
34. М. Грушевський. Очерки исторіи украинскаго народа, 1912.
35. М. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні XVI—XVIII ст.
36. Н. Костомаровъ. Историческія монографіи, т. т. I—XI.
37. Н. Костомаровъ. Русская исторія, т. V.
38. Н. Костомаровъ. Русская исторія въ жизнеопис., т. II, 1905.

39. Н. Костомаровъ. Южная Русь и казачество, Отец. записки, I, II, 1870.
40. В. Антонович. Вѣкладки про козацькі часи на Закарпатті, 1912.
41. Надхінъ. Память о Запорожьи, Москва, 1877.
42. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе, Москва, 1848.
43. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи.
44. Ambr. Grabowski. Ojczyste spominki.
45. Margina Bielskiego. Kronica, Sanok, 1866.
46. de-Кастельно. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie, 1820.
47. Н. Марковичъ. Очеркъ исторіи запорожскаго казачества. С.-Петербургъ, 1878.
48. Ор. Левицкій. Очеркъ внутренней исторіи малорусскаго народа во второй полов. XVII в.
49. Ляссота. Путевые записки о запорожцахъ в 1594 г., Одесса, 1873.
50. Бопланъ. Описаніе Украины.
51. Миллеръ. Разсужденіе о запорожцахъ. Москва, 1846.
52. Кулишъ. Записки о Южной Руси, СПб. 1856.
53. Барвинскій. Крестьяне в дѣвобер. Украинѣ XVII—XVIII ст., 1909.
54. Багалъй. Колонизація Новороссійскаго края и первые шаги его пути культуры, Киевъ, 1889.
55. Багалъй. Матеріалы для исторіи колонизації и быта степной окраины Моск. госуд. в XVI—XVIII ст., собранные въ разн. архивахъ Харьковъ, 1886.
56. И. Энгельманъ. Исторія крѣпостного права въ Россіи, 1900.
57. Бідовъ. Запорізькій зимівник, 1915.
58. Н. Сементовскій. Старина малороссійская, запорожская и донская, С.-Петербургъ, 1846.
59. А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорізьке низове. Кат.-слав, 1919.
60. С. Ефремов. Исторія українського письменства, 1928.
61. Дорошкевич. Исторія української літератури.
62. Маркевичъ. Исторія Малороссіи, Москва, 1842.

63. Багалій. Заселення південної України, Харків, 1920.
64. Багалій. Займанщина в лівоб. Україні XVII і XVIII ст., Київ, 1883.
65. Т. Барановскій. «Земельный вопрос», энц. Гранат.
66. Н. Покровский. «Восточный вопрос», Б. Э. С.
67. Александровъ. Государство, бюрократія и абсолютизмъ.
68. М. Возняк. Історія української літер., т. II, 1922.
69. А. Лазаревскій. Малосіські поселитые крестьяне (1648 — 1785), 1908.
70. Гр. Миллеръ. Историческіе свѣдѣнія, Москва, 846.
71. Микола Аркас. Історія України - Русі.
72. Максимовичъ. Собрание сочиненій, Київ, 1877.
73. Гербенштейнъ. Записки о Московіи. СПб. 1866.
74. Стороженко. Стефанъ Баторій.
75. Антоновичъ и Драгомановъ. Историческіе пісни, Кі въ, 1874
76. Рудченко. Чумацкія пісни, Київ, 1874.
77. В. Доманицкій. Козаччина на переломі XVI-XVII ст., 1905.
78. Кулишъ. Украинскіе казаки и паны.
79. Устрялов. Русская исторія, т. II.
80. Филаретъ. Черноморск. Николаевская пустынь, Харьковъ, 1836.
81. Смирновъ. Історія крымскаго ханства
82. А. Скальковскій. «Занятіе крымскаго ханства въ 1783 г.», Журн. Мин. Нар. Просв. 1841 № 4.
83. Надхинъ. «Паденіе Сѣчи», Русск. Вѣстник, 1873, кн. 8.
84. Феодосій. Историческій обзоръ церкви, Екатеринослав, 1876.
85. Феодосій. Самарскій, Николаевскій монастырь, Эк-славъ, 1873.
86. Егоровъ. Екатеринославское блуканіе (1777—1791), Екатеринославъ, 1887.

87. К. Мельникъ. Мемуары, относ къ ист. Ю. Руси Кіевъ, 1890.
88. Крюковъ. «Разысканія о Довгѣ». Отеч. зап., 1854, № 54, 67.
89. Ген Кирсановъ. «Мысли о происхожденіи доискихъ казаковъ». Отеч. зап., ч. XXIX, № 83.
90. Записки о Россіи Манштейна, Москва, 1832.
91. Устное повѣствованіе Никиты Коржа, 1842, вміщено і в журн. «Мин. Нар. Просв.», 1838, № 6, 1839, № 2.
92. Три книги Хотинской войны Якова Собескаго, Данцигъ, 1646.
93. Историческій очеркъ російскихъ орденовъ и сборникъ основныхъ орденовскихъ статутовъ. С.П.Б. 1811, (про Малтійск. орден).
94. Путешествіе въ святую землю Ивана Лукьянова, Москва, 1862.
95. Ващенко, В.—Іван Сірко. Славный кошовый війська запор., 1917.
96. Літописи Самовидця, Величка, Грабянки (матер. про Запоріжжя).
97. Зуев. О бывшихъ промысл. заповоржск. козаковъ, Мѣсяцеслов, 1786, 2.
98. Новый географическій словарь Максимовича и Щекатова. Москва, 1788.
99. Качаловъ. Архивъ свѣдѣній о Россіи. СПб. 1861, 6.
100. М. Литвинъ. Архивъ Качалова, Москва, 1854, II.
101. Флоровскій. Составъ законъ комиссіи 1767—74 г.
102. Фелицынъ. Ист. докум. запов. сеч. архива, Эк-дав. 1896.
103. Собраніе гос. грамот, Москва, 1822, III (про торговлю заповоржців з турками, стор. 444—447).
104. «Вир революцій», літ. іст. збірн. Кат.-слав. 1921.
105. Матеріали к оцѣнкѣ земель Екатериин. губерній, вып. I. Мариуп. уезд.
106. Матеріали для оцѣнки земель Херсонск. губ. т. I. Одесскій уезд. Херсонъ, 1883.
т. II. Елисаветградскій уездъ, Херсонъ, 1886 (про господарство заповоржців та колон. Новор. краю).

107. Сборникъ статистическихъ свѣдѣній по Таврической губ.
108. Сборникъ Статистич. свѣдѣн. Екатер. губ., т. II, Бахмутскій уѣздъ Ек-слав, 1886, вып. 2, Славяносебскій уѣзд.
109. Списки населенныхъ мѣстъ Екатеринбургской губ., изд. Центр. Стат. Комит. СПб. 1863.
110. Очеркъ сельско-хоз. промышленности Новороссійскаго края Екат. губ. М. № 52.
111. А. А. Андрѣевскій. Матеріалы для изученія южно-русскаго края в XVIII ст. (1715 — 1774).
112. Результаты подворной переписи Елисаветградскаго уѣзда 1883 — 1885 г.г.
113. Результаты подворной переписи Ананьевского у., 1886 — 1887 г.г. Херсонъ, 1889.
114. Отчетъ Екатер. Земской Управы за 1895 г., 1896.
115. Труды Екатер. Губ. Учен. Арх. Комиссіи (IX томѣ).
116. Сборникъ статей Екатер. Научн. О-ва.
117. Земельные передѣлы въ Херсонской и Екатер. губ. «Одесскій Вѣстникъ», № 189.
118. Статейный списокъ стольника Василя Тяпкина и дьякона Никиты Зотова, посольства в Крымъ въ 1680 г. для заключенія Бахчисар. догов. изд. Мауэревича. Одесса, VI. (Вмѣщено і в «Зап. Од. Об. Ист. и Др.», т. II, отд. 2, 3).
119. «Черниговскіе Губернск. Вѣдомости», 1853, № 3, 23; № 4, 27, 29; № 7, 47; № 10, 71 (статья Катченко).
120. «Степь», Екатер. 1885 — 1886, №№ 2, 5, 6, 7, 10, 12, 19 (статья Новицкаго).
121. «Дѣляръ», Екатер. 1884, №№ 130, 133, 146 (статья Новицкаго).
122. «Южанинъ», №№ 87, 89, 90. Лекціи Багалъя.
123. Акты южной и юго-зап. Россіи, т. V, ст. 230 — 232, т. VI, ст. 150 — 166.
124. «Екатеринославскіе Губ. Вѣдомости» №№ 21, 25, 26 (статья Новицкаго).
125. Древніе грамоты и другіе письменные памятники, касающ. Воронежской губ. и частью Азова, собр. и изд. Н. Второвымъ и К. Александровымъ

- Дольникомъ. Книги 1 и 2. Воронеж. (Акти про українську лінію).
126. «Од Вѣстникъ», 1842, № 94 (статья Грабсокого про лицарство).
127. «Труды Моск. Археол. общ. ва», 1883, XI, в. II и III, 216 (про «жир»).
128. Чтенія в Имп. О-ве Ист. и Древн., Москва, 1848, № 6, «Краткое ист. опис. Мал. Россіи съ дополн. о запор. козакъ».
129. Ежем. сочин., къ пользѣ и увеселенію служащія. 1760 май, стор. 387 — 444, статья Миалера «Извѣстія о запор. казакахъ».
130. «Зап. наук. т-ва ім. Шевченка», т. VIII, XVIII, XXVI, рецензія Грушевського та Кирдуба на роботи Яворницького.
131. «Зап. наук. т-ва ім. Шевч.», т. CXLVII, Біднов «Сіновий арх. Володомір Сокальскій в нар. паяті».
132. «Зап. наук. т-ва ім. Шевч.», т. 128, 1919 р. Шурак «Джерело звісток про Запоріжжя».
133. «Екатерин. Епарх. Вѣдомости», 1888, №№ 37 — 49. Новицкій «Къ исторіи Запорожья».
134. Чтенія Моск. О-ва Ист. 1846, кн. 3, 4; 1847, кн. 6, Миалеръ «Об исторіи запор. казаковъ».
135. Россійскій магазинъ, 1799, ч. 1, ст. 187 — 198 (записки про вибори в січі в 1749 р.)
136. «Вѣстник Европы», 1866, II, июнь, ст. Хартахай.
137. Записки ист.-філ. секцій В. У. А. Н. кн. XI, 1927 р., статья Грекова «Бунт сіромі на Запоріжжі в 1767 р.»
138. «Зап. ист.-філ. від. В. У. А. Н.», кн. IV, 1924, Харлампович «Листування запор. козаків із султаном».
139. «Зап. ист.-філ. від. В. У. А. Н.», кн. XIX, 1928, Слабченко «Запорізькі печатки XVIII віка».
140. «Зап. укр. наук. т-ва у Київі», т. IX 1909, Ор. Левицькій «Церковні справи на Запоріжжі».
141. Рогозовъ. Очеркъ повѣствованія о Новороссійскомъ краѣ.
142. Флоровскій. Депутаты войска запорожскаго въ закон комис. 1767 г. Одесса, 1912.

143. «Вѣстникъ Европы», 1874, IV, Кулишъ «Польская колонизація юго-зап. Руси».
144. «Кіевская старина», т. I, 1882, стр. 435, Манжура «Запорожское расхищение».
145. «Кіевская Старина», т. IV, 1882, статья «Голос запор. депут. во всероссійск. собр. депутатов».
146. «Кіевская Старина», т. III, IV, 1882, Переписка Румянцева о восстании 1768 г.
147. «Кіевская Старина», т. III, 1882, «Матер. для исторіи б. Запорожья».
148. «Кіевская Старина», т. VII, 1883 «Записки барона Тотта о татарскомъ набѣгѣ 1769 г. на Ново-Сербію».
149. «Кіевская Старина», т. VII, 1883, Эварницкій «Жизнь запор. козаковъ по рассказу совр. очевидца».
150. «Кіевская Старина», т. VI, 1883, «Какъ получали запорожцы денежное и хлебное жалованье».
151. «Кіевская Старина», № 11, 1889, стор. 444 (про лицарство на Запоріжжі).
152. «Кіевская Старина», 1888 № 1—12, 1889 № 1—3 (про накази запоріжців в Катер коміс.).
153. «Кіевская Старина», 1889, Багалій «Колон. Новор. Края».
154. «Кіевская Старина», т. VIII, 1884 «Топографія Запорожья».
155. «Кіевская Старина», т. XIV, 1885, Бурчаковъ «Замѣтки по истор. геогр. южно-русскихъ степей».
156. «Кіевская Старина», т. VIII, 1884.
157. «Кіевская Старина», № 8 и 9 1884, Пика «Пронх. запор. казачества».
158. «Кіевская Старина», № 5, 1883, Андрускій «Запорожскіе выборы и порядки половинъ XVIII в.».
159. «Кіевская Старина», № 12, 1883, Шимановъ «Предсмертная борьба Запорожья».
160. «Кіевская Старина», № 4, 1865, Багалій «Наслѣдники запор. земель».
161. «Одесск. зап. О-вѣ ист. и др.», т. 7, «Описание земель».
162. Лѣсной журналъ, 1836, ч. II, кн. 1, «Кирьяковъ» «Взгляд на лѣс. и садов. в Херсонской губ.».

163. «Прапор Марксизму», 1929, № 5, Б. Фельдман. «М. Слабченко — Планкова організація запорізьких вольностей» (рецензія)
164. «Кіевская Старина», т. XXXIII, 1891 г., стор. 174—180, Эварницкій — По поводу рецензіи книги «Вольн. зап. козак.». Ястребовъ — «Отвѣтъ Эварницкому».
165. «Кіевская Старина», т. XXXIV, 1891 г., стор. 491—492, В. Щербина — «Сечева школа».
166. «Кіевская Старина», т. XXXVII, 1892 г., стор. 249—277, О Н. — Родина Калишевского.
167. В. А. Мякотинъ. Очерки соц. ист. Украины в XVII—XVIII в. в., т. I, в. I, II, III, Прага, 1926 г.
168. М. Слабченко. Орган. хоз. Украины, т. I, II, III, Г. И. У., 1923.
169. О. Стороженко. Українські оповідання, С.-Петербург, 1897 (спомини про Микиту Коржа).
170. М. Драгомановъ. Нові українські пісні про гром. справи, Женева, 1891.
171. Гр. Надхинъ. Цркв. пам'ятники Запорожжя.
172. В. Степовий. Запорізький зимівник, Черкаси, 1918.
173. Г. Карповъ. Критическій обзоръ разработки глянцыхъ русскихъ источ., до истор. Малороссіи относящихся, Москва, 1871.
174. Оглоблин. Очерки ист. укр. фабр. мануфактуры в Гетьманщинѣ, Г. И. У., Киев, 1925.
175. Кожевников. Великая крестьянская война в Германии, Г. И. З., 1925.
176. Мірза-Авак'янц. Вітмки з джерел до іст. госп. та кл. бур. на Укр., Д. В. У., Харків, 1930.
177. Русская исторія в очерк. и стат., под редакцией Довнар-Запольскаго, т. II.
178. Милуковъ. Оч. по ист. русск. культ., Москва, 1918.
179. Итоги XVIII вѣка въ Россіи. Очерки, Москва, 1910.
180. Сумцов. Слобідсько-українські іст. пісні, Черкаси, 1918.
181. Думи кобзарські, Черкаси, 1917.
182. Ю. Борхард Экон. ист. Германии, ч. II, Ленинград — Москва, 1924.

183. Кащенко, А.— Великий луг Запорізький «Українське в-во», Катерин., 1917.
184. Комарь, М.— Запорізькі вільності, 1917, вид. 2.
185. Федорченко, Ів.— Погробовець Запорізької Січі. Іст. нар. проф. Крак. І-ту М. Дубецького (Перекл. з польської мови, з дод. і одмін.) «Гасло», 1917.
186. Франчук, І.— Як воювали Запоріжці, 'Т-во «Вернигора», 1917.
187. Кащенко, А.— Кость Гордієнко-Головко, остан. лицарь Запоріжжя, Катер., вид. 2, 1917.
188. Кащенко, А.— Про гетьмана козацького Самійла Кішку, Катер., 1917.
189. Сисоєнко, Євг.— Зруйнування Січі Запорізької Ж. «Народня Справа», № 36, 1917.
190. Кащенко, А.— На руїнах Січі Укр. вид. Катер. вид. V, 1917.
191. Василенкова-Полонська, Н.— З історії останніх часів Запоріжжя. «Зап. іст.-філ. відд. У. А. Н.», IX, 1926.
192. Ткаченко, М.— Утворення Нової Сербії на запор. землях у 1752 р., Ж. «Україна», кн. 2—3, 1926.
193. Василенкова-Полонська.— Історичні Запоріжжя, XVIII в., «Юб. зб. на пош. акад. Д. И. Багалія» У. А. Н., № 51, 1927.
194. Василенкова-Полонська, Н.— Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогоч. ідей. «Зап. іст. філ. відд. У. А. Н.», кн. XII, 1927.
195. Загородський, Є. О.— Запорізька російська митна політика за часів Нової Січі. «Юб. зб. на пош. акад. Д. И. Багалія. У. А. Н.», 1927.
196. Ковалівський, А.— Чайки й «чайкісти» на середньому Дунаї. «Юб. зб. на пош. акад. Д. И. Багалія. У. А. Н.», № 51, 1927.
197. Рябінін-Скляровський, Ол.— Запорізькі бунти Дунайців, 1771—1774 р. і почат. Задунайського коша. «Наук. зб. за 1927 р.» (Історична секція У. А. Н.), т. XXVI, 1927.
198. Степанов, І. С.— Досліді з іст. Запор. за остан. роки його існування. «Зап. Дніпр. І.Н.О.», т. I, 1927.

З М І С Т

Стор.

1. Вступ. Загальна характеристика історіографії Запоріжжя: Скальковський, Яворницький, Антонович, Грушевський, Ефіменко, Рожков, Слабченко, Мишецький, Міллер, Рігельман, Яворський, Покровський 5—26

2. Головні етапи розвитку Запоріжжя 27—34

3. Територія Запорізьких Вільностей. Січ. Палатки та фобурги. Кількість населення 34—45

4. Запорізьке господарство. Питання земельної власності. Чи була на Запоріжжі община та колективна власність. Стан рільництва. Зимівники: військові, старшинські та козачі. Скотарство. Рибальство. Різні промисли. Ремісництво. 45—79

5. Торгівля. Характеристика чумацтва. Торгівля Запоріжжя з Туреччиною та Кримом. Торгівля з Польщею та Європою. Торгівля з Росією та Гетьманщиною. Внутрішня торгівля 79—89

6. Класова диференціація на Запоріжжі. З яких шарів комплектувались козачі курені. Січове товариство: отаманія, значне козацтво та сірома. Великопанський характер отаманських маєтностей. Переростання запорізької отаманії на велику буржуазію. Характеристика молодшого товариства та

сіроми. Паланкове населення: зимівчаки - гніздюки, дувницітво, запорізьке поспільство. Робоча сила в отаманських та козачих зимівниках: ясир, «родичі», аргати, вільнонаймані робітники . . . 89—126

7. Взаємовідносини поміж січовим товариством та паланковим населенням. Підлеглисть. Податки. Клясовий антагонізм. Бунти та заклоти. Кримська та російська партії 126—136

8. Проблема державности. Запорізька колонізація. Освітня справа. Політичний устрій Запоріжжя: демократична вивіска й одігархічна суть. Політична влада: військова рада, сходка, курінна рада, паланкова рада 137—160

9. Бібліографія 161—170

Карта Вольностей війська запорізького.

Карта порожистої частини Дніпра.

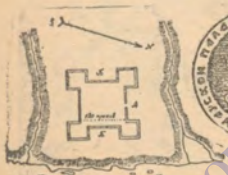
Пляч Нової Січі.

1. Церква.
2. Палатка.
3. Пушкарня.
4. Скарбниця.
5. Башти.
6. Новосіченський ретраншемент.
7. Базар Гасан-баша.
8. «Уступ» — пристань.
9. Калдовидце.

Карта Чорного моря та торгових центрів.

Плян Кодацького замку.

Печатки Самарської та Кодацької паланок.

Помічені найважливіші друкарські помилки.

Стор.	Надруковано	Треба читати
58	На фіг. 14 позначено шестерню в супорті паразитну z_2 та на поперечній гвинті z_3	Шестерня, що її позначено як z_4 , сидить на поперечній гвинті, а шестерні z_3 зовсім нема (паразитну, раніш позначену як z_4 , не позначасмо).
61	$n = \frac{Da'}{Dc}$	$n = \frac{Da'}{Da}$
77	$\frac{20,42}{110,120}$	$\frac{20 \times 42}{110 \times 120}$
11	$\frac{25,4}{5} = 51$	$\frac{25,4}{5} = 5,1$
83	Перебір №	Перебір № 1
115	$\frac{\alpha 2}{2} = 180^\circ = 13^\circ 35' = 90^\circ$	$\frac{\alpha}{2} = 180^\circ = 13^\circ 35' - 90^\circ = 76^\circ 25'$
115	$tg \alpha_1 = \frac{R}{L}$	Треба брати як довжину віддалі між точкою гойдання куліси та центром обертання корби. Тоді: $Cos \alpha = \frac{R}{L}$

Ком

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА І ОНУ ім. І.І. МЕНШКОВА

Шифр 85 код (7)

Видання: 1987
 Державне видавництво України
 Д-11
 Львів, вул. М. Шашкевича, 21

По всіх книгарнях Українського ДРСУ та кооперативних є така література:

Летина І — Проста масова родина українців на Україні. 50 ст. р. 30 к.
 Лев ІІ — Громадянський рух 1880 рр. на Україні. КМ. І. Податська ст. мала. 234 стор. в. 1 крб. 70 коп.
 Лубецький В — історико-культурні пам'ятники та пам'ятки України. 78 стор. в. 20 коп.
 Сторіччя історії України. Науково-популярні матеріали історії України. Київ. 128 стор. в. 2 крб.
 Рідні і близькі вродженці України. Події, мислі, почуття. За редакцією М. Лупинського. 232 стор. в. 1 крб. 80 коп.

ЛІТЕРАТУРА І ІСТОРИЯ

Видання: 1987
 Державне видавництво України
 Д-11
 Львів, вул. М. Шашкевича, 21

ДЕРЖАВНЕ
 Видавниче Об'єднання України
 Правління:
 Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31.

L 30

По всіх книгарнях Укркнигоцентру ДВОУ та коопера-
 тивних є така література з історії:

ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ

Гехтман, І.— Перша масова робітнича
 організація на Україні. 80 ст., ц. 50 к.

Гвін, М.— Громадський рух 1860 р.р.
 на Україні. Кн. І. Полтавська гро-
 мада. 234 стор., ц. 1 крб. 70 коп.

Дубровський, В.— Історично-культурні
 заповідники та пам'ятки України.
 76 стор., ц. 55 коп.

Студії з історії України. Науково-до-
 слідчої катедри історії України в
 Києві. 128 стор., ц. 2 крб.

Чернігів і північне лівобережжя. Огляди,
 розвідки, матеріали. За редакцією
 М. Грушевського. 532 стор., ц. 7 крб.
 60 коп.

Поштові відділи Д.В.О.У. надсилають накладною платою кожному
 книжку так власного, як і всіх видавництв С.Р.С.Р. Пересилка
 й пакування на всі замовл. коштом ДВОУ, коли замовлення
 більше, ніж на 1 крб. і наперед сплачується готівкою. Замов-
 лення надсилати на такі адреси: Харків, вул. Першого Тракия,
 № 17, Пошт. відділ ДВОУ. Київ, вул. Воровського, 29, Поштовий
 відділ ДВОУ. Одеса, вул. Ласая, № 32 (Ласая), Поштовий відділ
 ДВОУ. Дніпропетровське, просп. К. Маркса, № 49, Поштовий
 Відділ ДВОУ.